T.N&A

Tema: egodokumente

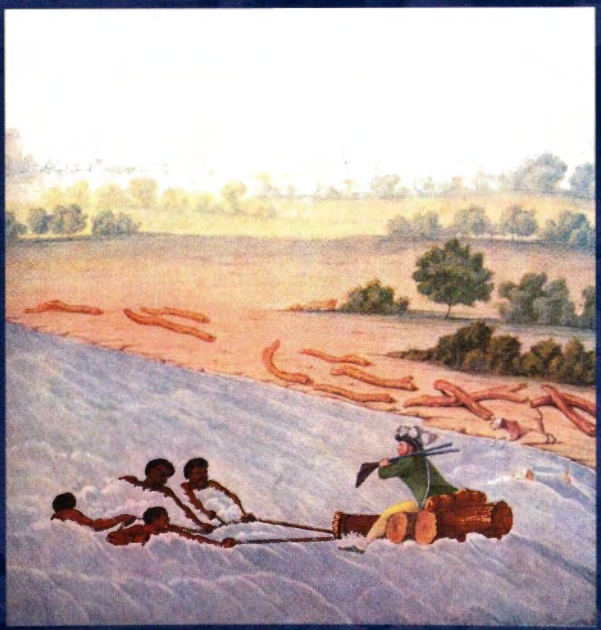

TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS
9DE JAARGANG NR 1 JUNIE 2002

T.N&A

TYDSKRIF VIR NEDERLANDS EN AFRIKAANS

T.N&A is 'n geakkrediteerde tydskrif en word uitgegee deur die Suider-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek, met finansiële steun van die Nederlandse Taalunie. T.N&A wil die studie van die Nederlandse taal-, letterkunde en kultuur bevorder, ook in sy verhouding tot die Afrikaanse taal- en letterkunde. Daarbenewens wil die tydskrif die Afrikaanse taal- en letterkunde in Nederlandstalige gebiede bevorder. Die tydskrif verskyn twee keer per jaar.

Redaksie: M. Brink, S. Huigen (hoofredakteur), F. Jansen, W.F. Jonckheere, A.G. Visagie

Redaksie-sekretariaat: S. Huigen, Departement Afrikaans en Nederlands, Universiteit van Stellenbosch, 7600 Stellenbosch, Suid-Afrika
Faks: *27 (0)21-808 3815; tel.: *27 (0)21-808 2158; e-pos: sh@akad.sun.ac.za

Redaksie-assistent: Marius Visser

Inskrywings en betalings:

Vir intekenaars in Suid-Afrika
Stuur 'n tjek van R50 uitgemaak aan die SAVN na Heidi de Villiers, Dissipline Afrikaans en Nederlands, "School of Language, Culture and Communication", Universiteit van Natal, Privaatsak X01, Scottsville, 3209 Pietermaritzburg, Suid-Afrika.

Faks: 033-2606213; tel.: 033-2605563 (w); 033-3461443 (h)

Vir intekenaars buite Suid-Afrika
Stort R80 op rekeningnommer 1190154676, Volkskas Bank, Pinetown, Suid-Afrika.

Redaksieraad:
H. Ester (Katholieke Universiteit Nijmegen)
C.R. Groeneboer (Universitas Indonesia)
M. Janssens (Katholieke Universiteit Leuven)
R.S. Kirsner (University of California)
G. Olivier (Universiteit van die Witwatersrand)
A.N. Paasman (Universiteit van Amsterdam)
F.A. Ponelis (Universiteit van Stellenbosch)
M.A. Schenkeveld-van der Dussen (Universiteit Utrecht)
H.P. van Coller (Universiteit van die Oranje-Vrystaat)
F.P. van Oostrom (Rijksuniversiteit Leiden)
J. van der Elst (Potchefstroomse Universiteit vir C.H.O.)
A.T. Zuiderent (Vrije Universiteit Amsterdam)

ISSN 1022-6966 http://www.sun.ac.za/afrndl/tna

Temanommer: teksontwerp

Gasredakteur: Piet Swanepoel

Die *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* gee in Junie 2003 'n temanommer uit oor "Teksontwerp". Teksontwerp is 'n multidissiplinêre vakgebied wat toegespits is op navorsing oor die teorie en praktyk van die ontwerp van effektiewe nie-literêre tekste (byvoorbeeld brosjures, pamflette, verkoopbriewe, advertensies, handleidings en digitale dokumente soos webwerwe).

Sedert die eerste werkswinkels van die SAVN oor teksontwerp, beleef Teksontwerp as vakgebied aan verskeie departemente Afrikaans (en Nederlands), soos aan verskeie afdelings Nederlands of Bedryfskommunikasie aan Nederlandse universiteite, 'n ongekende bloei. Die hoofdoel met die temanommer is dan ook om oorspronklike navorsing in artikelvorm oor enige aspek van die ontwerp en evaluering van *nie-literêre Nederlandse en/of Afrikaanse tekste* byeen te bring.

Artikels moet die redaksie in die voorgeskrewe formaat voor 1 Februarie 2003 bereik. Voornemende skrywers kan meer inligting van die gasredakteur verkry. Hy is bereikbaar by: swaneph@unisa.ac.za

Inleiding.
Egodokumente in/en die literatuur anno 2002

Ena Jansen

Slot

Die leuse van my vader wil ek herhaal:
hy wat versuim om sy lewe
en dié se plek noukeurig te ondersoek,
het die Skrywer van sy verhaal gefaal.

My pen tree vir my lewe in die bresse
en teken aan die tye van rose
en mirte tot nou waar koue
en stilte lê langs rye sipresse.

Dié is saamgestel uit wat dagboeke
en briewe rep: nie alles waar nie –
ek moes baie jok en verkort, maar
so pas dit beter tussen ander tekste
wat self sal praat of verwerp in die web.

Uit Antjie Krog: *Lady Anne* (1989: 107)

1. Aktuele ondersoek

Op die internasionale kongres "Egodocuments, Identity and History" wat op 27 Oktober 2000 in Rotterdam georganiseer is deur Rudolf Dekker, is lesings oor 'n wye verskeidenheid egodokumente gegee. As inleiding op hierdie nommer van *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* oor egodokumente wil ek met 'n opsomming van 'n paar van die Rotterdamse lesings 'n indruk gee van die wye veld en moontlikhede van ondersoek op dié gebied.

Avriel Bar-Levav (Ben Gurion Universiteit, Israel) het in sy lesing "Jewish Ethical Wills as Egodocuments" gewys op die gebrek aan 'n Joodse outobiografiese tradisie totdat Jean-Jacques Rousseau se *Confessions* (1782) sy invloed laat geld het. Hy beskou egter Joodse etiese testamente (uit antieke tye, maar ook tot in die sestiende eeu en later) wel as egodokumente omdat die skrywers daarin hulle morele standpunte gebaseer het op lewenservaring en dit dan in die vorm

van 'n testament, 'n lewensles, aan hulle agtergeblewe gesinne deurgegee het. Bar-Levav het ook die spanning tussen persoonlike uitdrukking en formele, tradisionele modelle aan die orde gestel (Dekker 2000: 3-4).

Judith Pollmann (Amsterdam en Oxford) het in "The Uses of Private Writing 1400-1600" daarop gewys dat sedert Jacob Burckhardt die Renaissance beskryf het as 'n tyd waarin die mens sigself as 'n spirituele individu ontdek het, outobiografiese geskrifte in vroeg-moderne Europa hoofsaaklik bestudeer word met verwysing na die rol van die individu die self in die Westerse kultuur. Daar is egter duisende vroeg-moderne egodokumente waarin weinig blyk gegee word van introspeksie. Opsommings van plaaslike gebeurtenisse, saketransaksies, huwelike en die dood word slegs so nou en dan verlewendig met kort uitdrukkings van persoonlike sentiment en bepeinsing. Pollman vra haarself daarom af of hierdie skrywers regtig nie in staat was om uitdrukking te gee aan hulle persoonlike gevoelens nie, soos wat sommige ondersoekers beweer, en of dit miskien glad nie hulle doel was nie. En, indien nie, wat was dan wel die doel van hierdie ego-tekste? Sy wys daarop dat die bestudering van literêre modelle ons begrip van egodokumente kan verhoog, maar betoog dan, in navolging van James Amelang, dat eerder na die *gebruik* van sulke egodokumente gekyk moet word. Die sestiende-eeuse tekste wat sy bestudeer, toon dat die dokumenteer van bepaalde soorte persoonlike ervarings die bruikbaarheid en outoriteit van die tekste verhoog het. Persoonlike ervaring is nie vir die unieke waarde daarvan gedokumenteer nie, maar gewaardeer omdat dit 'n hoë waarheidsgehalte help waarborg het en potensieel 'n voorbeeld kon stel. Dit het wel daartoe gelei dat bepaalde soorte ervarings nie gedokumenteer is nie. Pollman het verder betoog dat die klem op ervaring en die dokumentasie daarvan nou verbonde was met ander, groter verskuiwings in die wyse waarop Europeane gedink het oor sowel die status en organisasie van kennis, as oor die status van geskrewe herinnering, in teenstelling tot orale herinnering (Dekker 2000: 11-12).

Volgens Arianne Baggerman (Utrecht en Rotterdam) in "Autobiography and Family Memory" (Dekker 2000: 15-18) word egodokumente steeds geassosieer met intimiteit, individualiteit, introspeksie en outentisiteit, ten spyte daarvan dat die naïewe opvatting dat dagboeke en outobiografieë "'n helder afspieëling van die siel" sou wees, reeds lank agterhaal is. Die rede hiervoor is dat literêre kritici en historici eintlik steeds tekste uitgegee en bestudeer het wat hierdie opvatting onderskryf, en wat vanaf die tyd van Rousseau ook sogenaamde literêre kwaliteite besit. Die projekte waartydens soveel moontlik ongepubliseerde egodokumente in Nederland gekatalogiseer word, eers vir die periode 1500-1814 (Dekker e.a. 1993, 1994) en tans vir die periode 1814-1914 (Baggerman e.a. 1999), het 'n groot hoeveelheid tekste aan die lig gebring wat hiervan verskil. Die vraag is daarom in watter mate literêre konvensies die outentisiteit en individualiteit van ervarings

wat skrywers beskryf, dwarsboom of selfs verkrag ("intervene or even violate"). Baie ondersoekers meen naamlik steeds dat hulle deur middel van hierdie metode "opgewasemde" outobiografiese spieëls sal kan "skoonmaak". Sowel die outobiograwe as die ondersoekers is dan dus op soek na "die man soos hy regtig was", om die woorde van Rousseau te gebruik. Die Nederlandse projekte het aangetoon dat baie van die gevonde mannedagboeke deur hulle vrouens of kinders verder gevoer is sodat egte familie-eposse ontstaan het. Daar was glad nie 'n soektog na 'n eie ek nie, eerder na 'n kollektiewe identitiet. Die skrywers was in plaas daarvan om na "Wahrheit" te soek, eerder besig om 'n familie-mite tot stand te bring en voort te sit. Baggerman meen dat ondersoekers van dergelike dagboeke nie veel ag hoef te slaan op literêre konvensies nie, maar eerder moet let op verhoudings tussen generasies, die skepping van familie-mites en die werking van kollektiewe geheues in die opbou van 'n familie-argief.

Philippe Lejeune (Université de Paris-Nord) is steeds een van die mees invloedryke hedendaagse skrywers oor die outobiografie. Enkele van sy bekende studies is *Le pacte autobiographique* (1975) en *Je est un autre. L'autobiographie de la littérature aux medias* (1980). In sy Rotterdamse lesing, "Cher ecran. Journal Personnel. Ordinateur, internet"/ "Dear Screen: Diaries, Computers and Internet" vra hy of dit 'n contradictio in terminis is om 'n dagboek op internet te hou (Dekker 2000: 23-25). Meer as 2000 Engelse dagboeke en meer as 'n honderd Franse dagboeke (hoofsaaklik in Quebec, Kanada geskryf) was op daardie stadium op die internet. Die skrywers, wat dikwels skuilname gebruik, was meestal tussen 18 en 35 jaar. Lesers kon in baie gevalle ook met hulle via e-pos korrespondeer en virtuele vriendskappe begin. Sommige dagboeke was intiem, terwyl ander eerder kronieke genoem kan word. Lejeune het sy ervarings as leser van hierdie internet-dagboeke beskryf en ook aandag gegee aan die probleme in verband met die registrasie en katalogisering van elektroniese dagboeke:

> Internet seems to me a medium without memory. The Latin adage, *verba volant, scripta manent*, became obsolete once it was possible to record sound (*verba manent*). At the moment the reverse is happening on Internet: *scripta volant*.

Die tyd sal leer of en hoe virtuele argiewe bewaar en ondersoek sal word.

2. Waarom egodokumente?

My eie belangstelling in egodokumente het sy eerste neerslag gekry toe ek Jan Hoogeveen, die honderdste onderwyser wat uitgestuur is na die Zuid-Afrikaanse Republiek deur die Amsterdamse "Fonds ten behoeve van het Hollandsch Onderwijs in Zuid-Afrika", gereed gemaak het vir publikasie (Hoogeveen 1982

en 1983). Hoogeveen het in November 1897 sy vrou Willemina Beens met hulle ses kinders op Urk agtergelaat. In die Boererepubliek wou hy vir hom en sy gesin 'n nuwe toekoms gaan soek en het solank vooruit gereis. Uit die reglement van die Fonds blyk dat die "behoud van ons moedertaal (Nederlands) as volkstaal van Zuid-Afrika" die hoofdoelstelling was om soveel moontlik Hollandse onderwysers na alle uithoeke van die jong Boererepublieke te stuur. Hoogeveen se gesin sou hom volg, maar geldprobleme, die koorssiekte, toenemende onsekerheid of hy wel permanent in Suid-Afrika wou bly en ten slotte die uitbreek van die Tweede Vryheidsoorlog, het egter verhinder dat Jan Hoogeveen se gesin Nederland verlaat het om hulle by hom aan te sluit. In Desember 1901, vier jaar ná sy aankoms, is hy oorlede in 'n sogenaamde "rebelle"-konsentrasiekamp naby Mafeking.

Tydens sy vier jaar in die Transvaal het Hoogeveen byna 'n honderd briewe na Urk gestuur: met beskrywings van sy wedervaringe in die nuwe woeste land en ontelbare praktiese wenke vir die voorbereidings wat sy vrou moes tref. Die briewe gaan ook oor sy heimwee, sy probleme, twyfel en teleurstellings. Hoogeveen se briewe gee 'n beeld van die lewe van 'n deursnee-immigrant en is tegelykertyd 'n aangrypende getuienis van sy verlange na sy "Willemientjie", van sy sorgsaamheid en nougesette kommer oor haar en die kinders se welsyn. Dit is duidelik dat hy wel ter tale was, maar juis die onopgesmukte skryfstyl verleen aan die briewe 'n helder onselfbewuste kwaliteit. Die briewe was immers absoluut nie met die oog op publikasie geskryf nie. Jan Hoogeveen het Willemientjie telkens op die hart gedruk om die briewe te hou sodat hulle dit eendag saam sou kon deurlees. Dit het nooit gebeur nie, maar die weduwee Hoogeveen het wel al die briewe bewaar – behalwe die "geheime briefies" waarvan Jan telkens skryf en wat sy volgens opdrag moes vernietig.

'n Artikel in *Trouw* (19 Januarie 1980) deur Aldert Schipper, 'n aangetroude familielid van 'n kleinkind van Jan Hoogeveen, eweneens Jan, het my meer as twintig jaar gelede op die spoor van die briewe gebring en het tot die publikasie daarvan in twee uitgawes gelei.

Behalwe die ontsyfering en annotasie van briewe is ook die argief-gesnuffel daaromheen 'n fassinerende besigheid wat sekerlik tot 'n ernstige vorm van akademiese verslawing kan lei! In my eie ondersoek is ek ook steeds meer gefassineer deur tekste op die kruispunt tussen "Dichtung" en "Wahrheit". Die argief van die Suid-Afrikaanse Biblioteek, Keizersgracht 141, Amsterdam voel selfs soms soos 'n persoonlike goudmyn. Dit bevat byvoorbeeld 'n argiefdoos met die korrespondensie wat my Vrystaats-gebore oumagrootjie Brocksma gevoer het met die beheerders van 'n Nederlandse fonds. Die fonds is spesiaal gestig deur Boereoorlog-simpatisante om haar na Nederland te haal nadat haar man, die Nederlands-gebore Cornelis Brocksma deur die Engelse gefusilleer is in die Johannesburgse Fort in September 1901. Hy is betrap op die deurstuur van

inligting na Europa aan Leyds en Kruger oor die toestande in die Turffontein-kamp. Hy is skuldig bevind op die verbreking van die Eed van Neutraliteit wat alle inwoners van Johannesburg moes sweer.

Die Broeksma-argief bevat, behalwe informatiewe briewe oor die omstandighede van die weduwee en haar vier kinders, ook inkopielyste, maandstate, afskrifte van haar huurkontrakte in Amsterdam en Arnhem, en selfs restaurant- en hotel"bonnetjies". Terwyl baie aandag reeds uitgaan na die "held en martelaar", soos wat Cornelis Broeksma beskryf is, maak hierdie ego-dokumente dit moontlik om Jacomina Francina Broeksma-Vilonel se Nederlandse verblyf van ongeveer vier jaar te rekonstrueer. Ek sal dan ook sekerlik studente wat "Zuid-Afrikaanse letterkunde" aan die Universiteit van Amsterdam studeer noudat die "bijzondere hoogleraarschap" danksy die Suid-Afrikaanse Instituut vanjaar heringestel is, op die moontlikhede van hierdie soort ondersoek wys.

3. TNA: egodokumente-nommer

Toe die eerste versoek vir bydraes tot hierdie nommer geplaas is in *TNA* (Junie 2000) het ek mense genooi om artikels voor te lê oor tekste waarin outobiografieë, dagboeke, memoires, briewe en romans met 'n outobiografiese inslag sentraal sou staan. As aanmoediging het ek die volgende geskryf:

> Die bedoeling is dat tekste behandel word waarin die "outobiografiese *pacte* (Lejeune) 'n sentrale rol het: outobiografie, dagboeke, memoires, briewe, romans met 'n outobiografiese inslag. Op talle stadiums in die ontwikkelingsgang van die Nederlands- en Afrikaanstalige Suid-Afrikaase letterkunde het egodokumente 'n belangrike plek ingeneem (byvoorbeeld tydens besoeke aan die Kaap en reise in die Suid-Afrikaanse binneland, die Anglo-Boereoorlog, organisasies van die Klerewerkersvakbond in Johannesburg, tydens die "Grensoorlog", die werk van die Waarheids- en versoeningskommissie). Argiewe, ook dié op klein dorpies en in familiebesit is vol met vergete Suid-Afrikaners se briewe en dagboeke. Talle romanskrywers maak, dikwels op 'n postmoderne manier, gebruik van dergelike dokumente. Uiteraard is artikels ook welkom oor tekste waarin lewens geslyt in Nederland, België, die voormalige Nederlandse koloniale gebiede in die ooste, asook die Karibiese gebied en Suriname geboekstaaf is.

Ten minste drie histories-belangrike datums vir die verbintenis tussen Suid-Afrika en Nederland word vanjaar herdenk: 1602 (die stigting van die VOC 400 jaar gelede), 1652 (toe Jan van Riebeeck 350 jaar gelede in Tafelbaai geland het), en 1902 (100 jaar na die Vrede van Vereeniging). Ek was dan ook nuuskierig watter soort egodokumente behandel sou word in die artikels van hierdie *TNA*-nommer. Dit blyk dat al hierdie gebeurtenisse ruim aandag kry, dat dagboeke in drie van die ses artikels sentraal staan, terwyl een artikel veral oor briewe gaan,

een 'n biografie bespreek wat grootliks op egodokumente gebaseer is, en die sesde artikel handel oor 'n hibriede teks wat sowel memoire as die boekstawing van orale getuienis is. As ordeningsprinsipe van die tydskrif het ek daarvoor gekies om die artikels te rangskik volgens die chronologiese orde waarin die besproekte egodoumente ontstaan het.

Die eerste artikel gaan oor die die oudste teks, *Voyages des Grandes Indes Orientales*. Dit is toevallig ook mees onlangs ontdek: in die Staatsbiblioteek van Bavarië. In sy artikel "Het onuitgegeven dagboek van een Parijse VOC-soldaat (1644-1651)" beskryf Dirk Van der Cruysse van die Universiteit van Antwerpen die fassinerende dagboekinskrywings deur 'n Paryse soldaat wat in Tafelbaai was nog voor Van Riebeeck se landing, ses maande deurgebring het in Batavia en meer as vier jaar in Malacca was. Van der Cruysse sal die dagboek in 2003 by uitgewery Chandeigne in Parys publiseer en is ondertussen nog hard op soek om die identiteit van die "onbekende Parisien" te agterhaal.

Die tweede artikel is deur Marijke Barend van-Haeften van die Universiteit van Amsterdam. In "'Want de egaliteit maalt die schepsels in het hoofd'. Egodocumenten, vrouwen en verre reizen" bespreek sy enkele egodokumente, veral briewe, van Nederlandse vroue uit die jare 1602-1795 wat nie gepubliseer is nie, maar wat wel behoue gebly het. Met verwysing na die werk van Sara Mills wys sy daarop dat die vroue in die manlik-gedomineerde koloniale vertoog 'n eie stem gehad het en hulle eie stempel afgedruk het.

Die derde artikel, "'De groote waterheldt': een eerste verkenning van Geeraardt Brandts biografie Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter (1687), handel oor die monumentale biografie wat Brandt in 1687 oor De Ruyter geskryf het, gebaseer op egodokumente soos sy persoonlike briewe, dagboeke en dergelike manuskripte. Brandt het ook van orale vertellinge gebruik gemaak. Michiel Adriaeneszoon de Ruyter het sy loopbaan as vlootoffisier in 1652 begin, dieselfde jaar waarin Jan van Riebeeck aan die Kaap gevestig het. Alhoewel Brandt van plan was om 'n klassieke biografie te skryf het hy oorgegaan na die heroïese tradisie van Hooft se Nederlandsche Historien. Die resultaat hiervan was 'n hibriede soort biografie. Duits se artikel is 'n verwerking van die afskeidslesing wat hy ter afsluiting van sy formele akademiese loopbaan aan die Vrije Universiteit van Amsterdam gegee het in Maart 2002.

Die vierde artikel, geskryf deur Siegfried Huigen van die Universiteit van Stellenbosch, handel oor "Vermakelijke verhalen van een natuurlijke natuur-onderzoeker. De literaire vormgeving van de reisverhalen van François le Vaillant". Hierdie Surinaams-gebore skrywer (1753-1828) het beroemd geword deur die beskrywings wat hy van sy twee reise tussen 1781 en 1785 deur die binneland van Suid-Afrika gemaak het. Meer as sy tydgenote het hy die reisverslag in 'n literêre rigting verskuif in 'n poging om die leersame genre vermaakliker te maak. Sy eie verhale was dan ook besonder populêr.

Die vyfde artikel is geskryf deur Margaretha H. Schenkeveld, emeritus-hoogleraar van die Vrije Universiteit te Amsterdam. In haar artikel, "Omgaan met dagboeken: over de receptie van de dagboeken van Willem de Clercq en H.-F. Amiel" tref sy 'n vergelyking tussen die maniere waarop hierdie twee uitgebreide agtiende-eeuse dagboeke ontvang is. Die Frans-Switserse skrywer Amiel se Fragmenten van een intiem dagboek het wêreldberoemd geword, terwyl De Clercq se Willem de Clerq naar zijn dagboek geen erkenning buite Nederland gekry het nie. In die artikel word 'n pleidooi gelewer vir 'n herpublikasie van bloemlesings uit die dagboeke sowel as vir volledige moderne teksedisies.

Die sesde artikel deur die Britse "oral history"-kenner Liz Stanley van die Universiteit van Manchester heet "Women's South African War testimonies: remembering, forgetting and forgiving in *Should We Forget?*" Stanley wys op die verband tussen ooggetuieverslae deur Boerevroue met die "testimonios"-genre: die opeis van morele reg en die aansprake op "die waarheid" oor wat meegemaak is. Sy wys verder in haar bespreking van Mevrou E. Neethling se teks op die belang daarvan om hierdie soort egodokumente vanuit 'n moderne post-apartheid perspektief krities te lees.

4. Dankwoord

Graag bedank ek alle skrywers vir hulle entoesiastiese samewerking, asook die keurders wat vrywilliglik insiggewende voorstelle tot bywerking en verbetering gedoen het. Rudolf Dekker van die Erasmus Universiteit in Rotterdam het vriendelike wenke gegee. Siegfried Huigen, hoofredakteur van *TNA*, en die redaksionele assistent op Stellenbosch, Cecile Mienie, het grootliks bygedra tot die verligting van die las, die wel en wee wat so 'n gasredakteurskap behels. So ook PP.

Bibliografie

Baggerman, Arianne; Bekker, Rudolf en Nordholt, Gerard Schulte. 1999. Aan ego geen gebrek, inventarisatieproject van in handschrift overgeleverde ego-documenten 1814-1914. *Archievenblad* 103: 1: 18-21.

Dekker, Rudolf, Lindeman, Ruud en Scherf, Yvonne. 1993. *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologischse lijst.* Rotterdam.

Dekker, Rudolf, Lindeman, Ruud en Scherf, Yvonne. 1994. *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologsiche lisjt.* Rotterdam.

Dekker, Rudolf. 2000. *International Conference: Egodocuments, Identity and History – 27 October MM*. Utrecht: Drukkerij Pascal.

Hoogeveen, Jan. 1982. *Brieve uit ou Transvaal*. Ingelei en vertaal deur Ena Jansen. Kaapstad: Human & Rousseau.

Hoogeveen, Jan. 1983. *Lieve vrouw en kinders. Brieven van een Urker onderwijzer op zoek naar een nieuwe toekomst in Zuid-Afrika*. Ingeleid door Ena Jansen. Baarn: Bosch & Keuning.

Het onuitgegeven dagboek van een Parijse VOC-soldaat (1644-1651)

Dirk Van der Cruysse

Recently, a manuscript of the diary of an anonymous Parisian who served the VOC as a soldier between 1645 and 1651 was discovered at the Bavarian State Library in Munich. It's title is Voyage des Grandes Indes Orientales, *and it comprises 172 pages. The author made stops at the Cape prior to Van Riebeeck's arrival there, and served six months in Batavia and four and half years in Malacca. He sailed to and from Batavia on a VOC ship, and as a simple soldier was able to observe the strict discipline abroad the Dutch East India vessels, the living conditions of the mercenaries, and in general the workings of the VOC as seen from below.*

Moordenaars, rovers en andere vagebonden

De VOC was in de 17de eeuw de belangrijkste werkgever in de Verenigde-Provinciën. We weten dat rond 1700 dit multinationaal bedrijf ongeveer 35000 mensen in dienst had in de Nederlanden, Kaap de Goede Hoop en Azië. De meeste aandacht van biografen in het bijzonder en historici in het algemeen ging naar de bovenlaag van deze werknemers: bewindhebbers in patria (de Heeren XVII), gouverneurs-generaal, gouverneurs, Raden van Indië. Drie vierden van het VOC-personeel waren matrozen en soldaten, en als zij tot dusver enige aandacht kregen was die hooguit kwantitatief. Dit is voor een groot deel te wijten aan de zeldzaamheid van dagboeken van deze meestal ongeletterde groep. Men bedenke dat vooral het uitschot van de Hollandse samenleving dienst nam bij de VOC als soldaat of matroos. Het betreft lieden die meer belangstelling hadden voor drank en knokpartijen, en vrouwelijk schoon aan de wal, dan voor het bijhouden van een dagboek, voor zover ze natuurlijk de nobele schrijfkunst machtig waren.

De behoefte aan matrozen en soldaten was echter groter dan het aanbod in de Nederlanden zelf, waar het immers niet aan werkgelegenheid ontbrak. Er moest dus beroep worden gedaan op vreemdelingen die meestal van een nog benkelijker gehalte waren dan het binnenlandse scheepsvolk, en men kon zich niet de luxe veroorloven al te kieskeurig te zijn. Vooral kandidaten uit de Duitse landen zakten in groten getale af naar de Lage Landen. Een zekere Artus Gijsels

waarschuwt ervoor: "Onder de Duitsers lopen een hoop meinedige moordenaars, rovers en andere vagebonden".[1]

Hun motiveringen varieerden. Naast het bovenvermeld uitschot dat niet meer wist van welk hout pijlen te maken, treft men ook Duitse VOC-bedienden aan met een zekere opleiding, bijvoorbeeld als medicus, of met ambachtelijke bekwaamheid, bijvoorbeeld in de mijnbouw. Zij hoopten hun bekwaamheden beter te kunnen verzilveren in het verre Azië dan in de Duitse landen verscheurd door de Dertigjarige Oorlog waarvan de noodlottige economische gevolgen zich nog meerdere decennia lieten voelen na de ondertekening in 1648 van de vredesverdragen van Westfalen. Sommige Duitse VOC-rekruten geven toe dat ook *Wanderlust* en het verlangen Oosterse landen te bezoeken meespelen als motivatie. Zo getuigt de mijnbouwkundige Johann Wilhelm Vogel, die in 1678 naar Batavia inscheept, dat nieuwsgierigheid hem ertoe heeft bewogen deze gevaarlijke reis te ondernemen. Hij spreekt over zijn "Begierde frembde Länder und in selbigen Gottes wunderbarliche Allmacht an allerhand Gewächsen, Früchten und Thieren zu betrachten, einfolglich auch anderer Völcker Sitten und Gebräuche zu erkundigen" (Terpstra 1940 40: 10).

Het is in deze catagorie dat men een zeker aantal Duitstalige dagboekschrijvers aantreft die met wisselend talent hun reis naar Batavia aan boord van een Oost-Indiëvaarder en hun Aziatische belevenissen in dienst van de VOC voor het nageslacht hebben vastgelegd. Een dozijn van deze journalen werd gepubliceerd in het begin van de jaren 1930 door S.P. l'Honoré Naber onder de titel *Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienst der Niederändischen West- und Ost-Indischen Kompagnien 1602-1797*. Men kan dus gewagen van een tamelijk ruim aanbod van dagboeken van Duitse VOC-dienaren.

Heel anders is het gesteld met journalen van niet-Duitsers. De venerabele Linschoten-Vereeniging, die samen met de Hakluyt Society model stond voor de Van Riebeeck Society en onlangs haar honderdste deel uitbracht, publiceerde in 1994 het dagboek van de Vlaamse VOC-soldaat Carolus Van der Haeghe (1699-1705). Ze deed dit met de verantwoording: "Ego-documenten van personen die in de onderste regionen van de VOC-hiërarchie vertoefden zijn zeldzaam. Dit is de voornaamste reden waarom de Linschoten-Vereeniging aandacht schenkt aan het onbekende dagboek van Carolus Van der Haeghe" (Parmentier en Laarhoven 1994: 5).

De zeldzaamheid van dergelijke documenten heeft er Caroline Hanken toe aangezet een fictief zeemansdagboek uit de zeventiende eeuw te schrijven onder de titel *Sebalds reizen. Het verlangen van de zeeman in de zeventiende eeuw* (Hanken 2001). Vertrekend van gevarieerd bronnenmateriaal laat de auteur de VOC-matroos Sebald tussen 1698 en 1711 naar hartelust over alle wereldzeeën varen.

De VOC-bewindhebbers toonden zich achterdochtig tegenover Engelse en Franse dienstnemers, omdat dezen behoorden tot naties die de VOC-belangen in

Azië konden bedreigen. Zo waarschuwt Jacques Specx, gouverneur-generaal van 1629 tot 1632, ervoor dat "vreemde elementen", meer bepaald Engelsen en Fransen, eens opgenomen in dienst van de VOC, deze zouden kunnen "contamineren".

Dit neemt evenwel niet weg dat, wegens gebrek aan andere kandidaten, regelmatig Engelse en Franse werkzoekenden of zwervende avonturiers als huursoldaten inscheepten op de Oost-Indiëvaarders. Dagboeken van deze categorie VOC-dienaren zijn even zeldzaam als de spreekwoordelijke witte kraai. Ik durf er mij niet over uitspreken of er al dan niet Engelstalige VOC-dagboeken bestaan; in ieder geval heb ik er nooit een gezien.

Aan Franstalige zijde was er tot voor kort slechts één VOC-dagboek bekend. In 1865 werd in een kist op een zolder in de buurt van het Zwitserse Fribourg een handschrift ontdekt dat nu in de Bibliothèque Cantonale van Fribourg wordt bewaard. Het manuscript L 509 omvat 370 genummerde bladzijden, waarvan er zes ontbreken. Bladzijde 370 eindigt midden in een zin, gedurende de terugreis in de buurt van de Kaap. De auteur is een jonge Franstalige Zwitser, Élie Ripon, die stamde uit een familie van kleine protestantse landadel uit de streek van Lausanne. Na een tijdje deelgenomen te hebben aan de walvisvaart in de buurt van Groenland, nam hij dienst bij de VOC als huursoldaat, en scheepte in op de *Delft* in 1617 met bestemming Batavia. Uit onderzoek in de VOC-archieven blijkt dat Ripon snel opklom in de rangen. Aangekomen als soldaat in Batavia in 1618, staat hij in januari 1621 vermeld als onder-sergeant. In maart 1622 wordt hij gepromoveerd van wapenkapitein tot luitenant. In augustus 1625 wordt hij benoemd tot kapitein van de burgerwacht in Batavia. Begin 1627 zeilt hij terug naar Europa aan boord van de *Tertolen*. Zijn dagboek eindigt, zoals gezegd, in de buurt van de Kaap, op 10 maart 1627. Daarna raken we het spoor bijster van Élie Ripon die vanuit Batavia in een wijde straal rond Java de VOC met hart en ziel diende, en in tien jaar meer avonturen beleefde dan tien gewone mensen samen in een heel mensenleven. Zijn vlot geschreven dagboek werd pas in 1997 gepubliceerd onder de titel *Voyages et aventures aux Grandes Indes. Journal inédit d'un mercenaire* (Giraux 1977).

De Codex gallicus 720

In het raam van de research voor een boek over Franse Aziëreizigers in de 17de eeuw (*Le noble désir de courir le monde. Voyager en Asie au XVIIe siècle*) dat dit najaar bij mijn Parijse uitgever Fayard verschijnt, bestudeerde ik in de Bayerische Staatsbibliothek te München een onuitgegeven manuscript van een anonieme Parijzenaar die als huursoldaat de VOC diende van 1645 tot 1651. François Moureau, een Parijse collega, had mij op het bestaan van dit manuscript attent gemaakt. Het maakte deel uit van 1200 handschriften verzameld door de Franse

oriëntalist Étienne Quatremère die overleed in 1857 na zijn verzameling te hebben overgemaakt aan de Bayerische Staatsbibliothek, en niet aan de Franse Bibliothèque Impériale, dit omdat hij een hartgrondige hekel had aan het regime van de toenmalig regerende keizer Napoleon III.

Vooraan in het handschrift is een kleine gedrukte ex-libris geplakt met de naam J. Eyriès. De vorige bezitter was dus de geograaf Jean-Baptiste Benoît Eyriès, geboren in 1767 en overleden in 1846. Deze onvermoeibare verzamelaar van reisdokumenten allerhande publiceerde tussen 1819 en 1839 maar liefst 85 delen onder de algemene titel *Nouvelles Annales des voyages, de la géographie et de l'histoire*. Het handschrift, waarvan de vroegere geschiedenis onbekend is, werd door Eyriès aangekocht ergens in de vroege 19de eeuw, en ging na zijn dood in 1846 over in de verzameling Quatremère, om elf jaar later zijn definitieve standplaats te vinden in de Bayerische Staatsbibliothek, waar het werd gecatalogeerd als "Codex gallicus 720".

Het quarto-manuscript omvat 172 genummerde folia (dus 344 bladzijden) ingebonden in een laat 18de-eeuwse lederen band. De uitvoerige titel is een résumé van de inhoud: *Voyage des Grandes Indes Orientales, commençant depuis le 26e décembre 1644 partant de Paris, et du jour de l'embarquement au Texel en Hollande le 19e avril 1645, levant l'ancre le 22e dudit mois, et arrivant à Java sur Jacatra ou Batavia, en Asie, le 7e décembre 1645, que nous débarquâmes. Pareillement le retour dudit voyage pour revenir dans l'Europe, partant dudit Batavia en Asie le 20e janvier 1651, arrivant au Texel, lieu du débarquement, le 29e août 1651, arrivant à Paris le 5e octobre 1651. Le voyage à l'aller et revenir a été de six ans et neuf mois et demi*. Zo letterlijk mogelijk vertaald geeft dit: "Reis naar het Grote Oost-Indië, beginnend vanaf de 26ste december 1644, vertrekkend uit Parijs, en vanaf de 19de april 1645, dag van de inscheping te Texel in Holland, het anker lichtend de 22ste van de voornoemde maand, en aankomend in Java aan de Jacatra, of Batavia, in Azië, de 7de december 1645, dag van onze ontscheping. Ook de terugkeer van voornoemde reis om terug te komen naar Europa, vertrekkend vanuit het voornoemde Batavia in Azië de 20ste januari 1651, aankomend in Texel, plaats van de ontscheping, de 29ste augustus 1651, aankomend in Parijs de 5de oktober 1651. De reis heen en terug heeft zes jaar en negen maanden en half geduurd". De aanwezigheid in Azië van de Parijse dagboekschrijver valt precies samen met de ambtstermijn van gouverneur-generaal Cornelis van der Lijn (1645-1650) die hij "Monsieur Vandrelin" heet, en in wiens gezelschap hij terugzeilt naar Europa.

Ik ben er tot dusver nog niet in geslaagd de naam van de auteur van de *Voyage des Grandes Indes Orientales* te achterhalen in de VOC-archieven gedeponeerd in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. De meest voor de hand liggende bronnen zijn de generale land- en zeemonsterrollen, maar deze werden slechts vanaf 1691 systematisch in registers ingeschreven en bewaard. Dan zijn er de scheepssoldijboeken, maar deze werden pas vanaf ca. 1670 met zorg bijgehouden.

De collectie scheepssoldijboeken van alle zes Kamers van de VOC telt maar liefst 2991 banden. Slechts 198 hiervan betreffen de 17de eeuw, en dan nog wel in hoofdzaak de laatste dertig jaar. Voor de relatief vroege periode waaruit het Parijse dagboek afkomstig is, vindt men slechts fragmentarische gegevens die helaas onze huursoldaat niet vermelden.

Hij vaart dus af in april 1645 uit de rede van Texel naar Batavia aan boord van de fluit *Jonker*, die deel uitmaakt van een Paasvloot van vier schepen: het admiraalsschip *Salamander*, de jachten *Bruinvis* en *Tonijn*, en de *Jonker*. Deze vier schepen varen voor rekening van de Amsterdamse Kamer, en zijn te Amsterdam gebouwd (Bruijn en Gaastra 1979: II, 94). De *Jonker* heeft een bemanning van 95 matrozen en 42 soldaten. Van deze 137 «koppen» overlijden er 16 gedurende de reis. Dit percentage van slechts 11,6 % is vrij gunstig wanneer men het vergelijkt met de toestand aan boord van de *Salamander* die met 289 koppen 61 doden moet noteren, hetzij 21% (Coolhaas 1965: II, 279).

Onze huursoldaat keert uit Batavia terug in januari 1651, aan boord van de *West-Friesland*, het vlaggeschip van de retourvloot onder bevel van Cornelis van der Lijn die na zijn ambtsperiode naar patria terugzeilt. De *West-Friesland* vaart voor rekening van de Kamer van Hoorn. De twee begeleidende schepen, de *Delft* en de *Enkhuizen*, dragen de namen van de Kamers waartoe ze behoren (Bruijn en Gaastra 1979: II, 58).

Het eerste wat opvalt wanneer men dit Franse VOC-dagboek bekijkt, is dat we hier niet te maken hebben met een zuiver reisjournaal dat dag na dag noemenswaardige gebeurtenissen vastlegt, en evenmin met een na de terugkeer opgestelde verhalende tekst gedistilleerd uit een reisjournaal. Wat voorligt is een combinatie van beide. Er zijn zowel authentieke hoofdstukken journaal, als hoofdstukken in doorlopende tekst die Aziatische toestanden beschrijven of Oosterse anecdoten verhalen. Men vindt dus de twee elementen terug waaruit een echt reisverhaal moet bestaan, namelijk inventaris en avontuur. Maar zelfs in deze hybride vorm is het manuscript duidelijk bestemd voor de drukker.

"Een liefdesavontuur waarin ik betrokken was"

Het begint met een *Épître au lecteur*, een Brief aan de lezer, waarin de jongeman verklaart waarom hij deze verre en gevaarlijke reis ondernam. "Ik verzeker je in waarheid dat nieuwsgierigheid mij er toe bracht te reizen, en om te leren, kennen en weten welk verschil er bestaat tussen de ene natie en de andere, zowel wat betreft het onderscheid in de manier van leven, met name het drinken en eten, en de manier van zich te kleden, met elkaar te praten, handel te drijven en huwelijken te sluiten, als wat betreft de godsdiensten en ceremoniën" (f. 9). De lezer krijgt bovendien de klassieke verzekering dat hij de waarheid en niets dan de waarheid zal lezen. De Brief aan de lezer wordt gevolgd door 29 genummerde

hoofdstukken met elk een eigen titel. Zo dient het eerste zich aan als "*Chapitre premier, du partement de Paris jusqu'à Amsterdam* (Eerste hoofdstuk, van het vertrek uit Parijs tot in Amsterdam)", en het laatste: "*Chapitre vingt-neuvième et dernier, de ce que j'ai fait depuis que j'arrivai à Hoorn, et mon séjour de la Hollande jusques à Paris* (Negen-en-twintigste en laatste hoofdstuk, over wat ik heb gedaan sinds mijn aankomst in Hoorn en verblijf in Holland, tot in Parijs)". Zo sluit de cirkel zich, en weten we dat we te maken hebben met een volledig manuscript voor de drukker bestemd, in een midden 17de-eeuws professioneel maar niet erg leesbaar handschrift. De laatste zin van de tekst luidt:

> Ziedaar, vriend lezer, alles wat jij kan vernemen over deze reis die ik geschreven heb, zoals ik bij het begin zei, eenvoudigweg en naar waarheid, en waarin geen enkele fabel verwerkt is. Het zijn louter en alleen zaken die ik heb gezien gedurende mijn verblijf in dit land. Mijn enige bedoeling was je er het verhaal van te doen, en je zal er geen ander zien dat waarheidsgetrouwer is, dat verzeker en garandeer ik. Adieu (f. 172).

De eerste regels van hoofdstuk 1 geven iets meer uitleg over het waarom van de reis, en daaruit blijkt dat onze Parijse jongeman niet alleen uit nieuwsgierigheid naar Oost-Indië werd gedreven. "Me bijna verplicht ziend tot het ondernemen van een lange reis die men mij voorstelde om me af te leiden van een liefdesavontuur waarin ik betrokken was (*quelque passion que j'avais*), en ook om personen die gezag over mij hadden en die wilden dat ik me voor enige tijd verwijderde te voldoen en te behagen, beraadde ik mij hierover met een van mijn vrienden. Tenslotte, na heel wat discussie over en weer nam ik het besluit, mezelf geweld aandoend (wat, ik geef het toe, niet makkelijk was), om de reis naat het Grote Oost-Indië te ondernemen" (f. 10).

De jongeman was dus verliefd geworden op een meisje boven zijn stand of op een gehuwde vrouw, en werd daarom onder zware druk van zijn omgeving verplicht voor enkele jaren uit Parijs en Frankrijk te verdwijnen totdat de deining rond de affaire geluwd was. Deze radicale maatregel suggereert dat het schandaal vrij groot was. De vriend in kwestie helpt hem het nodige geld voor de reis naar Amsterdam en de aankoop van uitrusting en bagage bijeen te brengen, en vergezelt hem naar Amsterdam. Ze vertrekken uit Parijs de dag na Kerstmis 1644 naar Calais en schepen in naar Vlissingen en Middelburg in Zeeland, vanwaar ze tussen de Zeeuwse eilanden naar Dordrecht varen. Hun boot vriest echter vast, en wordt bijna tot zinken gebracht door ijsschotsen en een zware storm. Ze belanden tenslotte levend in Delft, van waaruit ze via Den Haag en Haarlem Amsterdam bereiken op 26 januari, precies één maand na het vertrek uit Parijs.

Van Texel naar de Tafelbaai

Daar moeten ze vaststellen dat de wintervloot naar Batavia vertrokken is, en ze dus op de Paasvloot moeten wachten. Ze nemen hun intrek in een herberg in de buurt van de Waalse Kerk, waar ze een Franse avonturier ontmoeten, baron Du Bellay. Hij is eigenlijk van plan naar de Engelse Antillen te reizen, maar laat zich door de Parijse jongeman overhalen samen met hem dienst te nemen bij de VOC en naar Batavia te zeilen. Ze sluiten vriendschap en beloven elkaar hulp en bijstand. Ze hebben ruimschoots de tijd om uitrusting en voorraden aan te kopen. Onze dagboekschrijver heeft het uitstekende idee gehad de gedetailleerde inventaris te noteren van zijn aankopen van bed- en tafelgerei, wijnen en likeuren, hespen en gerookte rundstongen, verse en geconfijte citrusvruchten, tabak, look en ajuin. Daarop volgt de volledige lijst van zijn kledingsstukken en toiletartikelen (o.a. vijf hoeden, zes paar schoenen, acht hemden, twee slaapmutsen waarvan één met goudlint bestikt, vier kammen, twee spiegels en twee scheermessen). Dit alles voor een totaal van 250 Franse ponden.

Een veel groter bedrag (650 Franse ponden) wordt geïnvesteerd in weinig omvangrijke koopwaar, dit niettegenstaande het feit dat de VOC haar werknemers formeel verbiedt voor eigen rekening handel te drijven. Het gaat onder meer om kant en lint gesponnen uit goud- en zilverdraad, koraal, kwikzilver, vier dozijn spiegeltjes, scheermessen, 48 paar handschoenen, ringen met namaakstenen, en dergelijke meer. Ik ken geen enkel andere reisrelaas dat een zo uitvoerige informatie vertrekt over de inhoud van de scheepskoffer van een VOC-soldaat in het bijzonder, of van een reiziger in het algemeen.

Twee maanden na zijn aankomst in Amsterdam, op 27 maart 1645, bieden onze Parijse jongeman en zijn vriend Du Bellay zich aan bij de Amsterdamse Kamer van de VOC om zich in te lijven als huursoldaten voor een duur van vijf jaar, de heen- en terugreis niet meegerekend. Er is nergens sprake van ronseling door zogenaamde zielverkopers. Tien dagen later worden ze samen met een honderdtal andere rekruten verzameld op de binnenplaats van het Oost-Indisch Huis om formeel in dienst van de Compagnie te worden opgenomen. Ze luisteren naar een griffier die de Ordonantiën voorleest, en leggen de eed van trouw af. Deze Ordonantiën zijn de zogenaamde Zee-artikelen, waarin ondermeer vergoedingen voor in de dienst opgelopen verminkingen in het vooruitzicht worden gesteld. Zo ontvangt men 800 gulden voor het verlies van de rechterarm, 500 voor de linkerarm, 600 voor de rechterhand, 400 voor de linkerhand, 1200 voor beide handen, 400 voor één oog en 1200 voor beide ogen (Terpstra 1940: 21-22). Linkshandigen worden duidelijk benadeeld. Na deze opbeurende lectuur krijgen ze hun wapens (zwaard en musket met bijbehorende lont en munitie), matras en deken, en dagrantsoenen tot aan de afreis. Ze ontvangen ook twee maanden soldij (het zogenaamde handgeld). Hun

maandsoldij bedraagt tien francs of ponden. Onze Parisien heeft dus meer dan twee jaar soldij besteed aan zijn uitzet, de veel duurdere koopwaar niet meegerekend. Dezelfde dag varen de rekruten in twee schepen naar de rede van Texel waar de Oost-Indiëvaarders voor anker liggen. Ze wonen nog twee weken op deze schepen. De jongeman, die van praktische informatie houdt, licht zijn lezer in over het menu: "Op dinsdag, donderdag en zondag gezouten vlees en kaas. De andere dagen gedroogde vis, bonen en erwten, boter en azijn. Als drank klein (dun) bier, soms lekker bier met brandewijn. Iedere dag kwamen kleine bootjes langsliggen die verse vis, zuivelprodukten, fruit en andere zaken aanboden. Wie geld had kon ervan kopen" (f. 18).

Een hele reeks afscheidsvieringen, met veel kanonschoten en nog meer heildronken, gaat het uitzeilen op 24 april van de Paasvloot vooraf. De tweede dag van de reis vergast de Parisien zijn lezer op een reeks details over het reilen en zeilen aan boord van een Oost-Indiëvaarder. Hij verstrekt precieze gegevens over de gezamelijke gebeden, de ijzeren discipline en de bedeling van eten en drinken. De details van de opname in dienst van de VOC, van de afreis, voeding, hygiëne en tucht aan boord, liggen helemaal in de lijn van vier beroemde en nog steeds gezaghebbende artikels die Dr. J. de Hullu publiceerde tussen 1912 en 1914, en die het precies hebben over ziekten en dokters, de handhaving van orde en tucht, de voeding en het algemeen statuut van matrozen en soldaten op de schepen van de VOC.[2] In het kort bestek van deze mededeling kan ik er alleen op wijzen dat het Frans dagboek van rond 1650 een schat aan informatie bevat over de levensomstandigheden op een VOC-schip.

Over de voeding, die vooral bestaat uit gezouten spek, stokvis, gortepap, scheepsbeschuit en kaas, beklaagt de Parisien zich niet. Alleen bij uitzonderlijke gelegenheden krijgen bemanning en soldaten een stuk verse kip. In principe waren de levende dieren (kippen, varkens, runderen, schapen) die meereisden bestemd voor de scheepsofficieren en hogere VOC-beambten. Onze getuige schijnt dit normaal te vinden. Dit geldt ook voor de in onze ogen draconische discipline. Klaarblijkelijk geniet hij, dankzij aanbevelingsbrieven waarover hij heel vaag blijft, van een voorkeurbehandeling en slaapt hij niet in een hangmat op het tussendek. Hij schrijft hierover: "Mijn kameraad, ik en twee anderen waren ontheven van wachtdienst omwille van onze aanbevelingen, en waren afzonderlijk ondergebracht in de kajuit van de konstabel" (f. 23). Dit heeft het bijkomend voordeel dat hun scheepskoffers minder blootgesteld zijn aan diefstal en inbraak, iets wat vaak voorkomt.

Een eerste tussenlanding heeft plaats half juni, zeven weken na de afvaart, in São Thiago, een van de Kaapverdische eilanden. De opperkoopman laat onze Parisien toe met zijn vriend Du Bellay aan land te gaan om de stad te bezichtigen en voorraden in te slaan. Hij is niet erg ingenomen met de bewoners van het eiland. "De mensen die er wonen zijn donkere Portugezen, negers en bandieten,

zeer boosaardige lieden" (f. 35). De evenaar (*la ligne* in het Frans) wordt bereikt op 27 juli. De dagboekschrijver helpt misverstanden uit de weg. "Je moet weten, lezer, wat de lijn is. Heel wat mensen hebben hierover verhaaltjes en fabels verzonnen. Sommigen verbeeldden zich dat er een heuse lijn was, of om het duidelijker te zeggen, een witte streep midden in de hemel, en dat men een bepaald punt zag precies in het midden van de hemel. Anderen geloofden dat, wanneer een schip er passeerde, men de scheepsmast moest omhakken uit vrees er anders niet veilig onderdoor te varen, en duizend andere frivole verzinsels. Deze lijn is niets anders dan de vaststelling dat de zon niet hoger in de hemel kan klimmen, aangezien ze vlak boven ons staat" (f. 41).

Op 27 september 1645 laat de *Jonker* het anker vallen in de Tafelbaai, vijf dagen na de *Salamander*, en heeft onze Parisien het voorrecht de Kaap te bezichtigen zeven jaar vóór de aankomst van Jan van Riebeeck en het begin van de Hollandse kolonisatie. Hoofdstuk 6 van het dagboek draagt de titel "Beschrijving van Kaap de Goede Hoop, met bijzonderheden over de inwoners" (ff. 49-52).

Na een korte uiteenzetting dat het land zeer onvruchtbaar is en bijna niets voorbrengt, heeft onze getuige het vooral, zoals zoveel reizigers vóór en na hem, over de Khoi bewoners die hij *Hautintans* (Hottentotten) heet. Ze zijn zwart van huid, klein van gestalte, gedrongen, hebben kroeshaar en dragen geen hoed, iets wat onze Parisien met vijf hoeden in zijn scheepskoffer duidelijk verbaast. Ze dragen oude dierenhuiden en hebben koperen oorringen, hals- en armbanden. Ze hechten geen waarde aan goud en zilver. Ze wonen met 50 of 60 samen in holen. Dit alles is vrij banaal en doet denken aan de vele beschrijvingen vertaald en gebundeld door Richard Raven-Hart (1972). Wat volgt is interessanter: "Men weet niet waarin ze geloven. Ze zijn handig en geslepen in de ruilhandel, werken niet, doen niets anders dan jagen, en eten al hun vlees rauw, zonder het te koken. En als ze ergens een kreng vinden, is dat voor hen een lekkere maaltijd. Voor beschuit en tabak halen ze tienduizend apetoeren uit, nu eens op de ene voet dansend, dan op de andere. Ze zingen een bepaald liedje dat ik hier heb willen invoegen, op de tekst *Hautintant broquaa resolim esmay toba doa aros appy*, wat betekent: Hautintan wil absoluut tabak en vuur om zijn pijp aan te steken, en beschuit om te eten" (ff. 50-51). Zeventiende-eeuwse reisteksten die Khoi woorden of zinnen citeren zijn zeldzaam. Élie Ripon, die andere Franstalige VOC-soldaat, ging voor anker in de Tafelbaai in juli 1617. Hij beschrijft de autochtonen en noteert: "Ze zeggen altijd *Otton tò otton tò gagaga*; wij veronderstellen dat ze onder die woorden koper en ijzer verstaan" (Ripon 1997: 49).

Ik ben natuurlijk niet bevoegd om de juistheid of onjuistheid van citaten in 17de-eeuws Khoi te beoordelen, maar ik heb kunnen vaststellen dat de citaten in het Maleis die verder in de tekst van onze Parisien voorkomen Maleise collega's deden schateren. Met vrienden vangt hij twee struisvogels, en ruilt hij tabak en

scheepsbeschuit voor struisvogeleieren. Hij gaat ook vissen in de Tafelbaai, en beweert in één keer 1800 grote vissen te hebben opgehaald.

Batavia

Na een ontspannend Kaaps oponthoud van twee weken gaat de reis verder zonder noemenswaardige incidenten. Op 7 december 1645, na een voorspoedige reis van zeven maanden en twee weken, gaat de Paasvloot voor anker vóór Batavia. Er liggen 25 "grote en machtige" Hollandse schepen in de rede. In de namiddag ontschepen de soldaten. Volgens onze Parisien zijn er van de 80 die vertrokken uit Amsterdam nog 48 in staat de wapens te dragen. Ze marcheren in slagorde het fort binnen waar gouverneur-generaal Cornelis van der Lijn, waarnemend opvolger van de acht maanden vroeger overleden Antonio van Diemen, en enkele Raden van Indië hen één voor één de hand schudden voor ze worden ingekwartierd. Onze getuige verheugt er zich over dat hij niet één dag ziek is geweest gedurende de reis; maar zijn vriend baron Du Bellay "was zwaar ziek en zelfs in doodsgevaar" (f. 60).

Het verblijf van de Parijse huursoldaat in Batavia zal slechts vijf maanden duren, maar dit is voldoende om Batavia en omstreken te verkennen, en om de werking van het hoogste gezagsorgaan van de VOC in Azië gade te slaan. Hoofdstuk 9 beschrijft Batavia met zijn vele bevolkingsgroepen, zijn kanalen, straten, markplaatsen en kerken. Het fort, tevens de residentie van de gouverneur-generaal en de Raden van Indië, wordt uitvoerig beschreven met zijn vier bastions. Twee compagniën van samen 200 man zijn er gekaserneerd, naast 1500 ondergebracht in de stad en de vestingswerken die de stad aan drie zijden beschermen. Er staat de huurlingen niet veel meer te doen dan wacht te staan en het musket te presenteren aan langsrijdende gezagsdragers. Hoofdstuk 10 beschrijft de dagelijkse werking van de VOC-administratie met haar hoge functionarissen en diverse raden. Wanneer de gouverneur-generaal het fort uitrijdt wordt hij gevolgd door 40 karabiniers te paard en 24 musketiers te voet. Hoofdstuk 11 heeft het over de verschillende rassen binnen Batavia, beginnend met de Chinezen die uitvoerig beschreven worden, en eindigend met de Maleiers.

De voorkeur van onze Parisien gaat duidelijk naar deze laatste groep. "De Maleiers, de meest beschaafde natie van heel Azië, zijn vriendelijke, beminnelijke, voortreffelijke, hoffelijke lieden en grote geesten, want ze bezitten enkele heel oude boeken [...]. Ze zijn losser gekleed dan de andere naties, met kortgeknipt haar en een sjerp driemaal rond het hoofd gewikkeld. [...] Ze gaan blootsvoets en laten zich parasols boven het hoofd dragen. Ze zijn van gemiddelde gestalte, maar stevig gebouwd. Het zijn lieden die men kan

vertrouwen. Zij zijn de parel van de Indische landen. Hun taal is zeer lieftallig en vlociend, en klinkt zeer amoureus; zij overtreft het Italiaans" (ff. 72-73).

De Parijse jongeman is zo mogelijk nog entoesiaster wanneer hij de Maleise vrouwen beschrijft, kennelijk uit ervaring. "Wanneer een christen op hen verliefd wordt weten ze hem zo goed aan zich te binden, en beminnen ze je zo teder en hartelijk dat je niet meer zonder hen kan; zó goed dragen ze zorg voor je en zódanig charmeren ze je op elke denkbare manier met meer liefde, en lenigen ze je kwalen beter dan onze Europese vrouwen. Hetzelfde wanneer ze je drinken en eten klaarmaken, wanneer ze je linnen keurig en netjes wassen, ja zelfs wanneer ze je koelte toewuiven terwijl je slaapt, omwille van de hitte en de alom tegenwoordige vliegen. Kortom, door een zoete en zeer onschuldige dwang die alleen voortvloeit uit vriendschap, tederheid en totale genegenheid, is het onmogelijk ze te verlaten wanneer je ze eenmaal hebt leren kennen" (ff. 73-74). Vergeten we hierbij niet dat onze jongeman juist precies wegens zijn te amoureus gedrag in Parijs naar Azië werd gestuurd.

Er schuilt evenwel een addertje onder het gras: wanneer hun minnaar hun ontrouw wordt dienen Maleise vrouwen hem een langzaam werkend gif toe. Hoofdstuk 12 brengt bij wijze van voorbeeld het verhaal van een jonge Hollander die na een jaar samenleven met een Maleise die hem een baby schenkt, het aandurft op een andere vrouw verliefd te worden. Zijn Maleise vriendin doet hem met gif bewerkte pinangnoten eten waardoor hij langzaam wegkwijnt. Ze wil hem dan pas een tegengif toedienen wanneer hij er in toestemt haar te huwen. Onze getuige besluit zijn verhaal: "Hij huwde met haar en de Maleise ontgiftigde hem (*le désempoisonna*). Zij werd christen, en ik die u dit verhaal vertel, heb ze zien samenleven in goede verstandhouding. Hij voelde zich weer opperbest, maar bleef er nogal bleekjes uitzien" (f. 80).

Hoofdstuk 13 is een dagboek van december 1645 tot mei 1646, met vermelding van allerlei min of meer belangrijke gebeurtenissen die zich voordoen in Batavia, zoals het vertrek naar patria van de weduwe van Antonio van Diemen, het verbranden van Chinezen beschuldigd van sodomie, de aankomst van gezanten van de koningin van Atjeh en de sultan van Pulau Solor, het ontmaskeren van een verklede Jezuiet, het opvoeren van een Chinees blijspel, een aardbeving, een brand in de Chinese wijk, een verschrikkelijk onweer, enzovoort.

Malacca

Op 16 mei verneemt onze Parisien dat hij met 90 andere VOC-soldaten het garnizoen van Malacca moet gaan versterken. Zij arriveren er in juni na twee weken zeereis en worden ondergebracht in de verschillende bolwerken die op de vestingsmuren opgetrokken zijn. Onze getuige zegt niets over het afscheid van zijn Maleise vriendin. Hij kon geen afscheid nemen van zijn reiskameraad baron

Du Bellay, want die was meteen na zijn aankomst naar Ceylon gestuurd. Drie jaar later, in oktober 1649, noteert de Parisien in zijn dagboek: "Ik kreeg bericht van het overlijden van Mr de baron Du Bellay, mijn kameraad, wat mij zeer bedroefde" (f. 137). Men heeft er hem niet bij verteld hoe zijn kameraad aan zijn einde kwam. Wij weten het, dank zij het uitvoerig relaas van een andere Franse Azië-reiziger, Jean-Baptiste Tavernier, auteur van een beroemd en lijvig reisverhaal getiteld *Six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes* (Tarvernier 1676).

Gedurende zijn derde reis verblijft Tavernier enkele weken in Goa, begin 1648. Hij ontmoet er baron Du Bellay die hem zijn verhaal vertelt waarvan het begin het relaas van onze Parisien bevestigt. Hij was naar Holland gegaan waar hij uit geldnood als eenvoudig soldaat dienst had genomen bij de VOC. Hij was meteen na zijn aankomst naar Ceylon gestuurd waar de Hollanders de Portugezen wilden verdrijven uit Negombo. Zijn regiment stond onder het bevel van een Franse kapitein, Saint-Amant. Naast deze laatste en Du Bellay vochten er nog meerdere andere Fransen mee. Ze slaagden erin Negombo in te nemen, maar toen de door de Hollandse generaal beloofde beloning uitbleef, liepen de Fransen over naar de Portugezen die dank zij hun steun Negombo konden heroveren. Daarop verneemt de Portugese gouverneur van Ceylon, D. Filipe de Mascarenhas, dat hij tot onderkoning van Portugees Indië benoemd is. Hij scheept in naar Goa, samen met zijn Franse huurlingen die onderweg zijn leven redden bij een schipbreuk in de buurt van Kaap Comorin. Na zijn aankomst en ambstaanvaarding in Goa beloont Mascarenhas zijn redders met winstgevende posten. Alleen Du Bellay blijft niet in Goa, maar vertrekt naar Macao waar fortuinen worden verdiend aan de speeltafels. Hij is immers verslaafd aan kansspelen voor grof geld. Op zekere dag verliest hij een enorm bedrag. Hij schudt woedend de vuist naar een religieuze afbeelding die in de speelzaal hangt, en schreeuwt dat dit schilderij schuld heeft aan zijn verlies. Dit wordt meteen gemeld aan de Inquisitie van Macao. Du Bellay wordt geketend naar Goa overgebracht waar hij arriveert tijdens het verblijf van Tavernier. Deze slaagt erin hem uit de klauwen van de beruchte Inquisitie van Goa te redden en hem mee te nemen buiten Portugees gebied. Du Bellay is zo onvoorzichtig om zich later te wagen in de kustplaats Mingrela (Vengurla) waar de VOC een kleine factorij heeft. Hij wordt als deserteur gegrepen en op een schip naar Batavia gezet. Onderweg wordt hij in een zak genaaid en overboord gegooid: op desertie staat immers de doodstraf (Tarvernier 1676: II, 127-131).

Onze Parijse huurling bevindt zich ondertussen in Malacca, waar hij de laatste maanden meemaakt van de ambtstermijn van gouverneur Arnold de Vlamingh van Oudtshoorn ("Monsieur Flaman") die in november van hetzelfde jaar 1646 naar Batavia vertrekt waar hij Raad van Indië wordt, en in 1661 bij zijn terugkeer naar patria zal vergaan aan boord van *Het Wapen van Hollandt*. Hij wordt in Malacca opgevolgd door Joan Thijsz. die deze post bekleedt tot in 1662, dus nog

lang na het vertrek van de Parijzenaar die tot in november 1650, einde van zijn verplichte diensttijd, in Malacca blijft.

De tien hoofdstukken die het verblijf van vier-en-half jaar in Malacca verhalen (14 tot 23) beschrijven de stad, de werking en de diplomatieke contacten van de VOC op het Maleis schiereiland, en de verschillende specerijen die er worden geteeld en verhandeld. Ze brengen bovendien een kroniek van allerlei voorvallen. Hieruit lichten we de uitgebreide feestelijkheden in het garnizoen om de definitieve aanstelling van Cornelis van der Lijn als goeverneur-generaal te vieren, wat ons een uniek en kleurig beeld geeft van garnizoen-folklore in een VOC-buitenpost (ff. 102-105). Verder is er het regelmatig verbranden van Chinezen wegens sodomie en valsmunterij (ff. 111, 120, 142). In november 1647 meert een Portugese vloot van 14 schepen aan. De VOC had zes jaar voorheen Malacca op de Portugezen veroverd. Deze indrukwekkende Portugese vloot komt de stad niet heroveren, ook al liggen er slechts twee Hollandse schepen voor anker, maar komt het gebeente ophalen van de vader van de Portugese admiraal om het in Macao te herbegraven (ff. 113-120). Hoofdstuk 20 brengt het bloedstollend relaas van een jonge koopman die vanuit Malacca als VOC-gezant naar de koningin van Atjeh gestuurd wordt, haar bij de audiëntie durft aan te kijken (iets waarop de dood staat), en dan slechts op het nippertje ontsnapt aan een terechtstelling door een olifant. De uitspraken van de koningin worden geciteerd in het Maleis met Franse vertaling (ff. 120-125). Hoofdstuk 22 vertelt het verhaal van een Hollandse vrouw die een van haar slaven tot een sexuele relatie dwingt, en hoe ze hiervoor gestraft wordt.

In oktober 1649, enkele dagen nadat de Parisien de dood van zijn kameraad Du Bellay vernomen heeft, wordt hij ontboden door gouverneur Thijsz. Het vervolg is bijzonder tergend voor wie zich uitslooft om de identiteit van de jongeman te achterhalen. "Op 25 oktober liet de gouverneur van Malacca mij halen, en aangezien hij vernomen had uit de mond van enkele Franse kooplui wie ik was, stelde hij me allerlei vragen, hoe het kwam dat ik deze reis ondernomen had, welke nieuwsgierigheid mij ertoe had gebracht, en waarom ik mij niet had kenbaar gemaakt aan de gouverneur-generaal. Mocht mij iets onprettigs overomen zijn bij hen, dan was dat aan mij te wijten, aangezien ze niet wisten wie ik was. Nadat ik op zijn vragen had geantwoord, had ik de eer met hem het middagmaal te gebruiken en bewees hij me grote vriendschap. Het was een man die veel in Frankrijk had gereisd en wiens Vlaamse aard niet merkbaar was. Hij beval me hierna aan bij zijn officieren en bood me zijn diensten aan waar mogelijk. Ik dankte hem heel nederig en zei hem hoezeer ik hem verplicht was" (ff. 137-138). Zoals ik zei, deze passage is tergend omdat de lezer watertandend hoopt eindelijk te weten te komen hoe de jongeman heette, maar niet wijzer wordt.

Wanneer onze huurling dertien maanden later, in november 1650, zijn paspoort krijgt om terug naar huis te keren en klaar is om te vertrekken uit

Malacca, wordt hij opnieuw bij de gouverneur ontboden. "Hij begon met me te zeggen: 'Ik weet wel dat jij sinds lang zin hebt om te vertrekken. Had je me twee jaar geleden gesproken, dan was je nu reeds terug thuis'. En toen vroeg hij wie me had verplicht naar dit verre land te reizen, en van welke familie ik was. Nadat ik hem had geantwoord zei hij opnieuw dat een Franse koopman hem over mij had gesproken, maar dat de enige reden waarom ik geen bevordering had gekregen was dat ik de taal niet voldoende kende".

Het valt inderdaad op dat de jongeman na vijf jaar in Hollandse dienst nog steeds geen Nederlands schijnt te kennen. De vele Nederlandse namen en termen die in zijn tekst voorkomen zijn vaak zo onherkenbaar vervormd dat ze de aandachtige lezer hoofdpijn bezorgen.

Maar nu terug naar zijn laatste gesprek met gouverneur Thijsz. die de jongeman omhelst en met hem drinkt op de gezondheid van de jonge Franse koning (Lodewijk XIV is dan 12 jaar oud) en op zijn behouden terugreis. Op dat ogenblik komt de mooie jonge echtgenote van de gouverneur binnen. Hij zegt haar: "Liefste, ziehier een jongeman van goede afkomst (*un jeune homme de bon lieu*). Zijn tijd is om en hij keert terug naar huis. Hij heeft zich hier uitstekend gedragen. Ik vraag je, drink op zijn gezondheid en veilige terugreis." Wat dan ook gebeurt (ff. 148-149).

Voordat onze held uit Malacca vertrekt, laat hij zich ook een attest afleveren ondertekend door de predikant van de kerk van Malacca en door een ouderling van het consistorie, wat er op wijst dat hij protestant is, iets wat de lezer al een hele tijd vermoedde.

De terugreis

Hij scheept in op de fluit *Wolf* naar Batavia waar hij twee weken later, op 11 december 1650, aanlegt. Na meer dan vier jaar vindt hij de stad met een derde vergroot en de kanalen afgewerkt en beplant. Twee retourvloten liggen klaar in de rede, één van zeven schepen die vertrekken op 18 december, en één van vijf schepen die pas een maand later het anker zullen lichten. Ook al is hij niet meer in dienst, de Parisien moet helpen bij het laden van de schepen, zeer tegen zijn zin. "Na vijftien dagen aan de rede, het zware werk vaststellend dat we moesten verrichten om de schepen te laden terwijl we werden uitgescholden als honden, erger dan bij de Turken, vroeg ik toelating om op eigen kosten in de stad te logeren, iets wat mij met veel moeite werd toegestaan" (ff. 152-153).

Hij zeilt terug naar patria aan boord van het imposante admiraalsschip van de tweede retourvloot, de *West-Friesland* (tonnenmaat 1100), waarop zich ook gouverneur-generaal van der Lijn met zijn familie bevindt. Ze lichten het anker op 20 januari 1651. Het schip heeft een enorme voorraad levende dieren aan boord, die onze getuige allemaal opsomt, waarna hij besluit: "Dit geeft je een

idee, vriend lezer, van de grootte en de diepte van het schip. Al deze dieren kwamen ons goed van pas, en we aten ervan tot aan de Kaap de Goede Hoop. Maar we hadden wel het bijkomend nadeel dat we het schip moesten reinigen en het vuil overboord gooien, want we moesten het vaartuig drie- tot viermaal per dag schrobben" (f. 156).

Op 7 april 1651 gaat de vloot voor anker in de Tafelbaai, dag op dag precies één jaar vóór de aankomst van Jan van Riebeeck op de *Drommedaris*. Er zijn dus nog geen vaste voorzieningen, geen logeermogelijkheid aan de wal, geen fort en geen Compagnietuin. Er worden tenten opgetrokken voor Cornelis van der Lijn en zijn familie. Vier Khoikhoi komen aan boord van de *West-Friesland*, waar ze allerlei staaltjes laten zien van hun behendigheid. "We gaven hun veel beschuit waar ze dol op zijn, tabak en gezouten vlees, en deden hen brandewijn en wijn drinken, maar dat vonden ze afschuwelijk. Nochtans denk ik dat ze er aan zouden wennen. We vroegen hen of ze wilden meekomen naar Holland. Ze zegden neen, en dat ze er niet zouden kunnen aarden" (ff. 157-158). Na een week gaat de reis verder via Sint-Helena waar slechts weinig vers voedsel wordt gevonden. De voorraden beginnen te slinken, tot de opvarenden op 9 augustus in de buurt van Schotland zes Hollandse schepen ontwaren, uitgezonden door de VOC om hen te bevoorraden en te escorteren. De *West-Friesland* gooit de ankers uit aan de rede van Texel op 29 augustus, na een reis van zeven maanden en één week.

De ontscheping

Aangezien het schip vaart voor rekening van de Kamer van Hoorn worden schip en lading in bezit genomen door een bewindhebber en afgevaardigden van deze Kamer die meteen na het aanmeren aan boord komen. Ons dagboek geeft een gedetailleerd relaas van het in deze omstandigheden gebruikelijk ceremonieel. Mannen in dienst van de Hoornse bewindhebber gaan overal op de uitkijk staan, zodat niemand bagage of wat dan ook kan ontschepen. Daarna roept de scheepsklok alle hens aan dek, en neemt de bewindhebber het woord van op het achterkasteel. Hij richt zich in de eerste plaats tot Cornelis van der Lijn, admiraal van de retourvloot, en vraagt hem of hij klachten heeft over de officieren, soldaten en matrozen aan boord. De admiraal antwoordt ontkennend, waarop de bewindhebber hem vraagt of hij goed voor zijn mensen gezorgd heeft en of het hun aan niets heeft ontbroken. Van der Lijn antwoordt dat hij als een huisvader voor hen gezorgd heeft. Hierop vraagt de bewindhebber de officieren dit te bevestigen, wat zij doen. Dan wordt hun gevraagd of ze de soldaten en matrozen goed behandeld hebben, of ze hun niets onredelijks hebben opgedragen, en of ze hen niet zonder reden hebben uitgescholden of geslagen. De officieren antwoorden dat het aan de soldaten en matrozen is om hen tegen te spreken, maar dat ze hun alleen hebben opgedragen te doen wat hun plicht was. Daarna wordt

de soldaten en matrozen gevraagd of ze naar behoren werden behandeld, en niet werden uitgescholden of geslagen. Er wordt hun op het hart gedrukt vrijuit te spreken. Onze getuige schrijft: "De vreugde van ieder van ons aangekomen te zijn deed ons de slechte behandeling vergeten die ons te beurt was gevallen, en deed ons antwoorden dat we heel tevreden waren en geen enkele reden tot klagen hadden" (f. 168).

Hierop richt de bewindhebber zich tot de hele bemanning. De tekst heet hem nu "directeur van de Compagnie"; hij is dus die ene vertegenwoordiger die de Hoornse Kamer heeft in de schoot van de Heeren XVII. In naam van de VOC dankt hij iedereen voor de diensten bewezen aan de Compagnie en verheugt hij zich over hun behouden thuiskomst. Hij daalt af van het achterkasteel om eenieder de hand te drukken. Hij zegt de mannen dat ze van hun verplichtingen ontheven zijn en hun soldij of gage zullen ontvangen in Hoorn. Twee lichters meren langszij aan, één voor de opvarenden en één voor hun scheepskoffers en persoonlijke bezittingen, om ze in twee dagen naar Hoorn te brengen. Daar worden de mannen uitbetaald en wordt hun bagage geopend. "Ze inspecteerden onze koffers om te zien of we kostbare koopwaar hadden meegebracht, en indien dit het geval was werd deze in beslag genomen volgens de wetten en verordeningen" (f. 170).

Ik had het erg zwaar

Onze afgemonsterde huurling reist via Amsterdam naar Middelburg en Vlissingen, waar hij inscheept naar Rouen. Met de postkoets gaat het dan verder naar Parijs waar hij aankomt op 5 oktober 1651. Hij verheugt er zich over dat hij gedurende die lange reis van bijna zeven jaar niet noemenswaardig ziek is geweest. "Maar," gaat hij verder, "het was ongelofelijk uitputtend en ik had het erg zwaar, aangezien ik te doen had met ruwe en barbaarse mannen die niet weten wat wellevendheid is, en evenmin hoe ze met beschaafde lieden moeten omgaan, maar er prat op gaan ze te pesten en slecht te behandelen. Ik bedoel de zeelui en op de schepen, want in het land van het Grote Oost-Indië zijn er enkele beschaafde lieden, maar slechts weinig. Ik heb er mij voortdurend moeten inhouden, veel ondergaan en doen alsof ik ze niet zag en hoorde. Had de Hemel mij niet met speciale genade bijgestaan, dan zou het mij zeker slecht vergaan zijn, want hun wetten en verordeningen zijn zeer ruw en streng. God zij geloofd dat ik er vertrokken ben met de goedkeuring van de hoogst geplaatsten die het land besturen, en met eer, zoals blijkt uit het paspoort dat ik heb meegebracht" (ff. 171-172).

Hieruit blijkt duidelijk dat de fijnbesnaarde en te weinig assertieve jongeman uit een beschaafd milieu stamde, en slecht opgewassen was tegen de onbehouwen zeebonken en huurlingen waarmee hij al die jaren moest samenleven. Het was voor hem in alle opzichten een initiatiereis, waarop hij zowel met de

austere nuchtere Hollandse levenswijze werd geconfronteerd, als met de VOC die hij helemaal van onder bekeek. Hij ontdekte bovendien een exotische wereld die hij wel beschrijft maar intellectueel moeilijk kan bevatten. Het feit dat hij er in zeven jaar niet in slaagde om behoorlijk Nederlands te leren en bevorderd te worden, wijst niet op een grote intellectuele begaafdheid. Gouverneur Thijsz. van Malacca heeft hem hier vriendelijk op gewezen. Het Frans dat hij schrijft is niet onberispelijk, zijn zinsbouw is eerder onbeholpen en getuigt van een zekere naïviteit. Maar dat heeft beslist zijn charme.

Vooraleer ik volgend jaar dit dagboek in Parijs publiceer zal ik hemel en aarde bewegen om zijn identiteit op te sporen in de VOC-archieven in Den Haag. Pas dan zal het misschien mogelijk zijn, na intens archiefwerk in Parijs, om meer over hem te weten te komen, en vast te stellen in welke mate dit Aziatisch avontuur het verdere leven heeft bepaald van onze Parisien die wegens zijn te amoureuze aard verplicht werd tot een bijzonder zware reiservaring waarop hij kennelijk niet was voorbereid. In ieder geval moeten VOC-historici hem een warm hart toedragen omwille van zijn ongekunstelde en belangrijke getuigenis.

Universiteit van Antwerpen

Bibliografie

Bruijn, J.R.; Gaastra, F.S. e.a. 1979. *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries.* 3 Vols. Den Haag: M. Nijhoff.

Coolhaas, W.Ph. 1965. *Generale Missiven van Gouverneurs-generaal en Raden aan Heren XVII der VOC.* Vol. II: 1639-1655. Den Haag: M. Nijhoff.

De Hullu, J. de. 1912a. Ziekten en dokters op de schepen der Oost-Indische Compagnie. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkkunde van Nederlandsch Indië.* 76: 245-272.

De Hullu, J. de. 1912b. De handhaving der orde en tucht op de schepen der Oost-Indische Compagnie. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkkunde van Nederlandsch Indië.* 76: 516-540.

De Hullu, J. de. 1913. De voeding op de schepen der Oost-Indische Compagnie. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkkunde van Nederlandsch Indië.* 68: 541-562.

De Hullu, J. de. 1914. De matrozen en soldaten op de schepen der Oost-Indische Compagnie. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkkunde van Nederlandsch Indië.* 69: 313-365.

Giraux, Yves. 1977. *Voyages et aventures aux Grandes Indes. Journal inédit d'un mercenaire.* Paris: Les Éditions de Paris.

Hanken, Caroline. 2001. *Sebalds reizen. Het verlangen van de zeeman in de zeventiende eeuw.* Amsterdam: Meulenhoff.

l'Honoré Naber, S.P. (ed.). 1930-1932. *Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten im Dienst der Niederändischen West- und Ost-Indischen Kompagnien 1602-1797.* 13 delen. Den Haag: M. Nijhoff.

Laarhoven, Ruurdje & Parmentier, Jan. (eds.). 1994. *De avonturen van een VOC-soldaat. Het dagboek van Carolus Van der Haeghe 1699-1705.* Zutphen: Walburg Pers.

Raven-Hart, R. 1972. *Cape Good Hope 1652-1702. The first fifty years of Dutch Colonisation as seen by callers.* Cape Town: Balkema, A.A.

Ripon, É. 1997. *Voyages et aventures aux Grandes Indes.* Paris.

Tavernier, J.B. 1676. *Six voyages...* Parijs: Barbin, Cl. & Clouzier, G.

Terpstra, H. 1940. *Buitenlandse getuigen van onze koloniale expansie.* Amsterdam: van Kampen, P.N.

Van Gelder, Roelof. 1997. *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC.* Nijmegen: Sun.

Noten

1 Zie: Terpstra 1940: 8i, Roelof van Gelder (1997) stelt het beeld bij wat betreft Duitse VOC-soldaten en matrozen.

2 De Hulle 1912a, 1912b, 1913, 1914.

"Want de egaliteit maalt die schepsels in het hoofd". Egodocumenten, vrouwen en verre reizen.[1]

Marijke Barend

We do not have printed ego-documents from Dutch women from the times of the Dutch East India Company (1602-1795). But letters and travel diaries by women have been preserved. Even this is exceptional, because women in those days took less part in the writing tradition and they traveled less than men. Only the wives of highranking officials were allowed to accompany their husbands, brothers or fathers to the East. The rare documents that are preserved show that these women independently and with female voice mingled in the male dominanted colonial discourse. They wrote about things happening inside the house, relationships between people and their own situation. Because of this, their domestic relation with their slaves is also a topic. Sometimes, although very implicit, even the voices of slaves are heard in their diaries. The women, because of a lack of formal education, had less knowledge of the style principles which ruled the conventions of letter writing and travel accounts. This makes their writing often more spontaneous and more emotional than that of men.

Inleiding

Egodocumenten van vrouwen die aan de Kaap leefden in de tijd dat de Nederlanders het daar voor het zeggen hadden zijn schaars, zeker wanneer we op zoek gaan naar teksten die destijds werden gepubliceerd. Dat geldt ook voor egodocumenten van vrouwen die naar andere verre gebieden een reis ondernamen of zich daar vestigden. Als we willen weten wat Nederlandse vrouwen toen in den vreemde bewoog, hoe ze leefden, waar ze zich mee bezighielden en hoe ze schreven dan zullen we eerst zelf getuigenissen op moeten sporen en toegankelijk maken, zoals reisdagboeken en brieven.[2] De in Nederland veel geciteerde uitspraak dat ieder nadeel zijn voordeel heeft, gaat gelukkig ook in dit geval op. Omdat Nederland en Engeland gedurende de zeventiende en achttiende eeuw regelmatig met elkaar in oorlog waren, bezitten we nu nog een aantal brieven die door blanke vrouwen uit de middenklasse aan de Kaap en in de Oost werden geschreven aan familie en vrienden in de Republiek. Deze brieven bevinden zich in het Public Record Office in Londen, samen met andere documenten die in oorlogstijd door de Engelsen van

Nederlandse Oost-Indiëvaarders werden geconfisqueerd.[3] Voor egodocumenten van vrouwen uit de hogere klassen zijn de omstandigheden wat gunstiger, aangezien die ook wel bewaard gebleven zijn in particuliere archieven.

Sara Mills bestudeerde in *Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism* reisteksten van Engelse vrouwen uit de Victoriaanse periode. Deze vrouwen werden, volgens haar, vaak gezien als individuen en uitzonderingen die zich aan de sociale conventies uit die periode wilden onttrekken en daarom pleit ze ervoor hun teksten te bezien binnen de koloniale context. Ze stelt dat vrouwelijke auteurs van reisteksten door de kritiek vaak geïndividualiseerd en gemarginaliseerd konden worden in het koloniale proces, omdat ze feitelijk deelnamen aan twee conflicterende discoursen, het koloniale en het vrouwelijke. Sommige critici hebben weliswaar de ongelijksoortige structuren van het discours in het koloniale tijdperk geanalyseerd, maar ze hebben er volgens haar niet of onvoldoende bij stilgestaan dat vrouwelijke auteurs met allerlei andersoortige tekstuele beperkingen werden geconfronteerd dan mannen. Hun teksten werden in een andere context geschreven en ontvangen dan die van mannen. Zo hadden ze bijvoorbeeld nauwelijks mogelijkheden tot literaire educatie (Mills 1991: 1-6).

Ena Jansen ging in dit tijdschrift al eerder in op deze problematiek. Ze las de voor publicatie bestemde *Reisbrieven uit Zuid-Afrika en Azië* van Aletta Jacobs als tekstuele constructies waarin de twee conflicterende discoursen te onderkennen zijn en kwam tot de overtuigende conclusie dat het discours van Aletta Jacobs in veel opzichten wordt overheerst door een stem die eerder mannelijk koloniaal genoemd kan worden dan vrouwelijk (Jansen 1997: 12-17). Kenmerkend voor het vrouwelijk discours zou bijvoorbeeld de aandacht zijn die vrouwen schenken aan intermenselijke relaties en huiselijke of persoonlijke gegevens, zoals hun fysieke zwakheid. Teksten van vrouwen uit de Victoriaanse periode worden bovendien gekenmerkt door passiviteit van de verteller. In het door mannen gedomineerde koloniale discours ligt de nadruk meer op actie, onverschrokken gedrag, kennis en autoriteit. Jansen gebruikte de door Sara Mills geanalyseerde aspecten uit het werk van Engelse schrijfsters uit de periode 1850 tot 1930. Er zijn mijns inziens geen doorslaggevende bezwaren om te onderzoeken of de bevindingen van Mills ook opgaan voor eerdere, niet voor publicatie bestemde, brieven en reisteksten van Nederlandse vrouwen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Ik zal eerst een serie brieven onder de loep nemen en vervolgens focussen op reisverslagen.

Aan deze egodocumenten wil ik ook proberen de uitkomsten van het onderzoek van Judith Hokke toetsen over liefde van vrouwen voor hun gezinsleden en over rouwverwerking. Zij wees op het belang van brieven bij gezinshistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van affectie en verzet zich met name tegen bekende gezinshistorici als Philippe Ariès, Jean-Louis Flandrin, Edward Shorter

en Lawrence Stone die beweren dat het gezin voor de negentiende eeuw geen warm nest zou zijn en tegen de grondgedachte in het werk van dergelijke onderzoekers dat affectie zich lineair heeft ontwikkeld (Hokke 1987: 46). In haar onderzoek naar de gezinsgeschiedenis van twee regentenfamilies betrok ze een groot aantal brieven die door vrouwelijke leden van de families werden geschreven. Uit die brieven blijkt hoe hecht de band tussen de vrouw en haar gezin destijds was, bijvoorbeeld wanneer een vrouw haar man of een kind verloor. Dat er vroeger meer gezinsleden stierven, betekende niet dat men bij verlies minder verdriet had. Alleen was er in de zeventiende en achttiende eeuw binnen het protestantisme een algemene norm over het verwerken van verdriet. Men mocht wel verdriet tonen, maar niet teveel want men moest zich nu eenmaal neerleggen bij Gods wil.

Tot slot bekijk ik de gegevens over slaven op het punt van "silencing", een term uit het onderzoek van Gayatry Spivak naar de afwezigheid van de stem van onderdrukte minderheden (Lenta 1999: 103-104). Margaret Lenta onderzocht in navolging van Spivak het onzichtbaar maken van de stem van slaven aan de Kaap in het slavernijdebat. Ze deed dat aan de hand van Engelse teksten die tussen 1751 en 1838 in Engeland en aan de Kaap werden geschreven. Strategieën van uitsluiting maakten volgens haar onderdeel uit van een voortdurende Britse politieke praktijk. Dat houdt in dat minderheden als slaven in het publieke debat over slavernij zelf niet aan het woord kwamen. Hun mening werd niet voor vol aangezien en het debat werd over hun hoofd gevoerd, zelfs door mensen die zich sterk tegen slavernij verzetten. Ook uit de dagboeken die de Engelse Lady Anne Barnard in de periode van 1797 tot 1798 aan de Kaap bijhield,[4] wordt duidelijk dat zij nooit aan haar slaven vroeg wat zij van hun omstandigheden vonden, al bekommerde zij zich wel om hun situatie. Wanneer ze de woorden van slaven weergeeft, laat ze hen slechts in het Nederlands spreken over huiselijke omstandigheden (Lenta 1999: 104-110). Ze beschreef dat haar slaven liever stelen dan haar om een kleine gunst als tabak, wijn of wat geld te vragen en kon niet inzien dat dat voor de slaven een bepaalde mate van autonomie inhield, aldus Lenta. Stelen kon immers verzet betekenen tegen hun positie. Ik zal onderzoeken of en hoe de stem van slaven voorkomt in vroegere egodocumenten van Nederlandse vrouwen, met name in het verband met slavernijdebat.

1701: Bartha Bitter schrijft uit Batavia aan haar vader in de Republiek

Jongens werden vanuit de overzeese bezittingen vaak voor hun opvoeding naar Nederland gestuurd, meisjes bleven meestal bij hun ouders. Dochters werden beschouwd als geschikte huwelijkskandidates voor VOC-dienaren of vrijburgers. Dat was zo in Indië[5] en gold ook voor de Kaap. Het gemis van die zoons moet voor de ouders vaak zwaar zijn geweest. Dat blijkt wel uit een brief die Bartha

Bitter (1661-1711) op 20 november 1701 vanuit Batavia aan haar vader schreef.[6] Kennelijk onderhielden vader en dochter regelmatig briefcontact, want Bartha antwoordt op een eerdere brief die vader Bitter aan haar en haar toen nog levende echtgenoot schreef. Bartha was een dochter uit het eerste huwelijk van Mr. Joan Bitter, Raad van Justitie in Batavia. Hij was door zijn tweede huwelijk met de acht jaar oudere Cornelia van Nijenroode in Batavia in opspraak gekomen.[7]

Cornelia was een Euraziatische, geboren uit de verbintenis tussen het Nederlandse opperhoofd van Hirado Cornelis van Nijenroode en de Japanse concubine Shurishia. Na het overlijden van haar vader werd ze van haar moeder gescheiden om in Batavia te worden opgevoed. Ze trouwde er met opperkoopman Pieter Cnol en na zijn dood was ze een vermogende weduwe. Toen Johan Bitter met zijn eerste vrouw en kinderen naar Indië vertrok, had hij zelf geen geld. Onderweg stierf zijn vrouw. Aangekomen in Batavia ging Bitter op zoek naar een rijke weduwe en vond Cornelia. Ook al had zij een soort huwelijkse voorwaarden laten opstellenen, deze konden haar later in de juridische gevechten met Bitter niet helpen, omdat de huwelijkswetten uit die tijd het bezit van een vrouw aan de man toebedeelden. Bitter bleek slechts op het geld van zijn vrouw uit en mishandelde haar lichamelijk en geestelijk. Cornelia van Nijenroode verzette zich en het lukte haar van hem te scheiden van tafel en bed. Haar man moest eerloos zonder gage terugkeren naar zijn vaderland, waar hij zich probeerde te revancheren. Weer terug in de Oost kreeg hij gedeeltelijk eerherstel en dwong hij Cornelia via de wet met hem mee naar Holland te reizen om daar voor het gerecht de zaak verder uit te vechten. Cornelia stierf in het koude Holland. Bitter had bij zijn overlijden diverse schulden, ook aan zijn kinderen.

Bartha Bitter was in de tijd dat ze naar haar vader schreef de weduwe van Constantijn de Nobel, een VOC-koopman (Schouwenburg 1986: 9-10). Van hun zes kinderen waren er reeds drie gestorven. Twee zoons heeft ze voor hun opvoeding naar haar vader gestuurd. Jan Nobel, geboren in 1685, was in 1697 naar Nederland gereisd, zijn broer Dirck was hem twee jaar later op tien-jarige leeftijd gevolgd. Bartha is bijzonder blij dat haar vader haar over de goede aankomst van haar jongste zoon in het vaderland berichtte. Ze schrijft in haar brief van 20 november 1701:

> Dat ons niet genoeg hebben konnen verblijden over het behouden arrivement gode sij dank van onse lieve jongste soon soo welkom bij alle en voornamentlijk bij uedele int bijsonder met geen mindere tedere liefde ontfangen en besorght als den eersten waar van ten allen tijden volkomen versekert sijn geweest dog dat dies niet tegenstaande int recommanderen van den selven mogelijk wat bekommerden en sorgvuldigen sijn geweest sal uedele genoegsaam konnen inschicken als wel wetende de tederheijt vande ouders tot haar kinderen, terwijl benjamin nog soo veel teerder en

> onnoselcr was, hebbende derhalven ons des te meer behaagt dat sijn schuldige liefde en eerbiet omtrent sijn grootpapa die hij nog nooijt gesien had sig straf soo werkelijk openbaarde en het bloet soo men seijt aanstonts kroop daart niet gaan en kon, en papa sal wel konnen beseffen dat de tedere en beweeglijke expressien van uedele en haar dies aangaande ons gemoet ook nogh wel eens sal hebben omgehust en ontroert.

Wie zich wel eens heeft afgevraagd hoe ouders het zelfs zonder foto's van hun afwezige kinderen hebben moeten stellen, maakt deze brief iets duidelijk. Bartha Nobel dankt haar vader namelijk voor de portretten die hij van zichzelf en de twee kinderen stuurde. Ze is er bijzonder blij mee. Tot haar grote verdriet moet ze haar vader in dezelfde brief vertellen dat haar "lieve en waarde man, die mijn soo lief had als de appel van sijn oogh" in den Heer ontslapen is. Iets verder schrijft ze:

> dog wijl tegens gods wil, die altijd goed en heijligh is, hoe hart en smertelijk het ook valt, niet te doen is sal mij deselve met gedult onderwerpen, als vast vertrouwende dat god de heer mijn niet en sal verlaten, en mijn wederom sal segenen omtrent mijn lieve kinderen, datse tot wackere, en godvreesende mannen mogen worden, om 't avont of morgen, soo ik het leve mijn tot heul en troost te sijn.

Bartha Bitter schrijft haar vader niet alleen over haar blijdschap om de opvang van haar zoons in de Republiek en het sterven van haar echtgenoot. Ook huiselijke zaken en het afhandelen van financiële aangelegenheden komen er uitgebreid in voor. Daarin toont ze zich, als weduwe, actief en zelfstandig. De onderwerpen waar ze over schrijft hangen samen met het vrouwelijke discours, waarin persoonlijke relaties en de zorg voor het gezin veelvuldig voorkomen en toont haar actieve rol als weduwe wat betreft het financiële beheer van haar bezittingen. De brief onderstreept dat verwanten destijds wel degelijk veel liefde voor elkaar en hun kinderen voelden en Bartha's opmerkingen over het overlijden van haar vader ondersteunen eveneens de uitkomsten van het onderzoek van Judith Hokke.

1710: Johanna van Riebeeck schrijft vanuit de Kaap aan haar ouders in Batavia

Er zijn ook getuigenissen van een vrouw aan de Kaap bewaard gebleven. Het gaat om brieven van Johanna Maria van Riebeeck (1679-1759), de kleindochter van de eerste Kaapse commandeur en de dochter van Elisabeth van Oosten en Abraham van Riebeeck. Haar vader was in 1653 aan de Kaap geboren en ten tijde dat Johanna haar brieven schreef gouverneur-generaal van Oost-Indië. Bovendien was ze getrouwd met Joan van Hoorn, die zijn schoonvader voor was gegaan als gouverneur-generaal van Indië en als een bijzonder rijk man naar de

Republiek terugkeerde. Johanna van Riebeeck bevond zich dus in hoge kringen en de correspondentie met haar ouders is in het archief Van Riebeeck-Van Hoorn bewaard gebleven.[8] In 1710 bracht ze met haar man en diens dochtertje enige tijd aan de Kaap door toen zij vanuit Batavia naar Nederland reisden. Zij schreef haar ouders over de familieleden en vrienden die zij er aantrof en over nieuwtjes die zij hoorde. Ook doet ze de situatie aan de Kaap uit de doeken. Haar vader was daar natuurlijk in geïnteresseerd en ook haar man verschaft zijn schoonvader gegevens over het beheer van de Kaap. Johanna vindt het er maar een slordige boel: de wegen en bouwwerken zijn slecht onderhouden, net als het Kasteel dat nog vies is ook en de huizen van de Hollanders zijn ook al niet erg proper. Over het gedrag van gouverneur Louis van Assenburgh is ze niet te spreken. Hij onderhoudt de zaken niet naar behoren en is wat al te zeer gehecht aan jong vrouwelijk gezelschap. Zelf conformeert ze zich liever aan het gedrag van de vrouw van Johan Cornelis d' Ableing, de tweede man aan de Kaap. Zijn vrouw is een van de weinige vrouwen die zich zedig gedraagt. Voor zulke vrouwen vindt ze de Kaap een "seer droevige plaas" (Bosman 1952: 78). Ze stuurt haar ouders, behalve brieven, ook groente, fruit en zakjes zaden. Op 15 februari 1710 schrijft ze:

> En in 't andere zakkie is zaad dat ik gekrege hebbe van een zwarte vrouw, genaamd Zwarte Maria, die zegt dat zij een dochter is van een vrouw of meid die wel eer in 't huis van grootvader zaliger heeft geweest en mij heeft verzocht die aan vader te zenden. Het schijnt dat in die mensen nog een grote genegentheid tot onze familie is, en buite deze nog twee à drie hebbe ontmoet, als ook nog een hele ouwe blinde Hottentotin, genaamd Cornelia en twee Hottentots, een hiet Dobbeltje en de andere Vogelstruis, die mij veel van die tijd wiste te vertellen.

Ze vertelt verder over haar zwakke gezondheid en zeeziekte tengevolge van de reis. Dat past, net als de zorg om haar ouders in Batavia en de nieuwtjes over familieleden, in het vrouwelijke discours. In datzelfde discours hoort ook het *Mondprovisieboekje* thuis.[9] Het is een uniek document waarin ze voor haar moeder heeft vastgelegd welk voedsel geschikt is voor een lange zeereis en hoe het bereid en bewaard moet worden. Ze geeft allerlei handige tips, bijvoorbeeld hoe leggers geschikt gemaakt kunnen worden om water te bewaren en ze vertelt welke specifieke zaken handig zijn om mee te nemen, zoals houtskool, een komfoortje, lampolie en bepaalde lampen. Het kan worden vergeleken met de latere tropische huishoudgidsjes voor Nederlands-Indië.

In het verslag van de reis schrijft ze dat haar slaven zeeziek zijn en dat de familie bediend moet worden door een Nederlandse jongen. Dat vindt ze maar ongemakkelijk. De gekleurde hiërarchie die ze in het bediendencorps aanbrengt, past in het koloniale discours waarin blanken het fenomeen slavernij vanzelfsprekend vinden en zich door gekleurde slaven laten bedienen. In haar tekst

komt de stem van de slaven slechts zeer impliciet en gefilterd door haar eigen waarnemingen aan bod over huiselijke aangelegenheden en intermenselijke relaties, zaken waar vrouwen zich vaker over uitlaten. De goede verstandhouding tussen de familie en de zwarte slaven en de "Hottentotten" wordt kennelijk door haar op prijs gesteld. Het slavernijdebat was nog niet aan de orde.

1798: Brieven vanuit de Kaap geschreven

De familie Le Febre

Op 16 september 1795 werd de Kaap door de Engelsen veroverd. Sommige bewoners van Nederlandse origine maken daarna een moeilijke tijd door. Christina Jacoba de Wet, geboren in 1736 en weduwe van Jacobus Alexander le Febre, ondervindt dat aan den lijve (Coetzee en Pama 1966: 1126). Haar in 1769 geboren zoon Gysbert is naar de Republiek vertrokken en de twee jaar jongere zeeofficier Johannes Carolus, roepnaam Jan, ook al.[10] Hun moeder schrijft op 2 september 1798 twee brieven aan haar zoons. Gegeven de oorlogssituatie durft ze het niet aan om Jan de hemden en mutsen te sturen, waarom hij haar had verzocht. Ze heeft ze eigenhandig en op 63-jarige leeftijd nog zonder bril gebreid en ze liggen klaar om bij een geschikte gelegenheid verstuurd te worden. Die voorzichtigheid is terecht, want in een volgende brief van 25 oktober schrijft de weduwe Le Febre dat ze de eerste brieven nog maar net had gesloten toen er een embargo op alle uitgaande schepen werd uitgevaardigd. Geen schip kreeg toestemming van de Engelsen om te vertrekken. Tevens maant ze Jan om toch vooral niet zonder goedkeuring van het Engelse parlement terug te komen aan de Kaap, omdat hij anders niet aan wal mag.

Deze brieven zijn nooit bij de geadresseerden aangekomen. Bovenaan de brieven van 2 september staat vermeld dat het duplicaten zijn. Brieven werden destijds overgeschreven en aan meerdere schepen meegegeven om de kans te vergroten dat er een bij de geadresseerde aankwam.[11] De brief van 25 oktober is een origineel. De drie brieven zijn door de Engelsen met nog veel meer particuliere en andere post geconfisqueerd.[12] De brief van Elsie le Febre (geboren 1766) aan haar broer Jan was eenzelfde lot beschoren. Ook Elsie waagt het er niet op een presentje te sturen. Interessant is dat de brieven ons een kijkje geven in het leven van vrouwen aan de Kaap. Moeder Le Febre heeft een tijdlang in haar levensonderhoud voorzien door langskomende reizigers een logement te bieden. Maar vanwege haar hoge leeftijd is ze daarmee gestopt. Ze schetst haar levensomstandigheden in haar brief van 2 september 1798 als volgt:

> Ik woon thans met uw suster Hannetje en haar kint, bij uw suster Elsie[13] door de groote duurte van leeven, heb ik het niet langer kunnen houden, en mij goed gelt voor mijn huijs gebooden wiert heb ik de ijser gesmeden

> terwijl het heet was, en daar bij wiert ik op een allerschriklijkste wijs van mijn slaafe geplaagt en bestoolen, want de egaliteit maalt die schepsels in het hoofd, dagt ik liefer bij tijts als te laat, dus heb ik deselve aan de Engels verkogt voor vijftig duijsent guldens Caaps gelt, die het tot een koffiehuijs maakt, ook heb ik een goede vendusie gehat van mijn losse goederen en slaafe soo dat ik nu stil en gerust leef, op mijn kaamer, en heeft nergens voor te sorgen.

Hoewel de slaven moeder Le Febre plagen en bestelen, heeft ze er vijf meegenomen naar het huis van haar dochter, getuige de brief van 21 oktober 1798 van Elsie aan broer Jan. Elsie schrijft dat ze haar moeder heeft aangeraden Moely, een kind van de slaaf Maniz, niet verder te laten rondlopen in ledigheid, maar dat ze hem een ambacht moet laten leren. Moely heeft verkozen timmerman te worden en Elsie hoopt dat Jan daar in de toekomst zijn voordeel mee zal kunnen doen. De zusters Hannetje en Elsie kunnen het niet erg goed met elkaar vinden. Bovendien gedraagt Hannetje zich niet behoorlijk tegen hun moeder, want ze kan zich "geheel naar de tijds omstandigheden niet schikken en kan ook armen moeder nog magtig nu en dan toe grommen die 't in 't geheel bij haar niet verdiend heeft". Moeder Le Febre schrijft in haar brief van 2 september ook dat het haar spijt dat Henry, de man van Hannetje, in Nederland is. Ze hoopt dat hij voor vrouw en kind zal zorgen, want zijn kind wordt al groot en heeft nog niets geleerd "want het is hier mieserabel met schoolmeesters". Bovendien wordt Hannetje geplaagd door een van haar zwagers, Kirsten genaamd, omdat haar man zijn financiële verplichtingen jegens hem niet is nagekomen. Over dat alles is ze verdrietig. Op 25 oktober 1798 schrijft ze haar zoon Jan hoe erg ze hem mist:

> Och mijn liefe kint gij drukt mij soo op mijn Hart, ik kan de droefheijd niet meer uijtstaan en nu ik meest in mijn eensaamheijd ben, denk ik te meer, en dan smelt mijn Hart in tranen, daar maar van stil geswegen, nu moet ik mijn hooft over uw suster Hannetje ook breken, die nu van kirsten geplaagt wort om dat Henry sijn zaaken niet met hem vereffent heeft dat mij ook niet aangenaam is soo dat het rontom droefheijd voor mij is

Over het leven aan de Kaap is ze ook al somber:

> de levenswijs wort hoe langer hoe erger is verselt met haat en nijt, nu begint de juffrouws al na de Engelse te drossen, dog niet van de eerste soort

Ze hoopt maar dat ze het mag meemaken dat de Kaap weer in Nederlandse handen valt. Ze had niet gedacht dat ze zo lang onder Engels bestuur zou moeten leven. Roddelen kan ze ook. Bijvoorbeeld over neef De Jong, die een zekere tante Kaatje al veel geld voor de terugreis heeft laten betalen. Haar heeft hij gelukkig niet om geld gevraagd en ze hoopt daarvan nog lang verschoond te blijven. Dat meer Nederlanders de Kaap wilden verlaten blijkt ook uit de brief van 2

september uit de volgende woorden "oom lesueur spreekt seer sterk van na Europa te vertrekken, maar ik geloof dat hij eer na sijn eeuwig vaderland sal gaan, want hij sig in een slegte omstandigheijd bevint".

De familie Le Sueur

Met "oom lesueur" bedoelt de weduwe Jacobus Johannes le Sueur (1734-1807), die in september 1763 aan de Kaap getrouwd was met haar zuster Johanna Hildegonde de Wet (geboren 1744) (Coetzee de Villiers: 945 en 1127). Blijkens de brief van eind oktober is hij weer opgeknapt. Dat verheugt moeder Le Febre zeer, want huize Le Sueur is het enige adres waar ze veel en graag komt. Ze was daar bijvoorbeeld op bezoek op de avond voordat het echtpaar bericht van haar kinderen uit het Kanaal ontving en had de grote vreugde bij ontvangst van de brief net niet meegemaakt. De Kaapse advocaat Le Sueur en zijn vrouw waren blij met de boodschap dat de reis van hun zoon, dochter en verdere familie tot dan toe goed was verlopen. De zestienjarige Jacobus Johannes had het epistel geschreven. Hij moest zich in Nederland bij zijn broers voegen en iets nuttigs gaan leren om zich in de maatschappij staande te kunnen houden. In zijn gezelschap bevond zich ook zijn zuster Maria Magdalena, alias Mietje (geboren 1772), die met haar dochter Johanna Hildegonda (Hannetje; geboren 1795) reisde. Ze was getrouwd met kapitein Cornelis de Jong,[14] waarover tante Le Febre in haar brief opmerkingen maakte. Vlug schrijven de ouders Le Sueur op 29 augustus 1798 brieven terug,[15] net als hun aan de Kaap woonachtige dochters.[16] Graag waren die samen met hun zuster naar de Republiek vertrokken. "Moeder sukkel nog alle dagen en vader ook, ik wenste maar dat ik bij zuster zat want seder uedele vertrekt hebben wij geen plaizier gehad", schrijft Johanna Sara Le Sueur (geboren 1784), die haar nichtje Hannetje ook erg mist.

Uit de brieven spreekt niet alleen blijdschap over de tot dan toe behouden vaart. De brief van de ouders maakt duidelijk dat de onzekere toestand in de Republiek en hun financiële situatie niet toelaten dat ze naar de Republiek vertrekken. Dat zouden ze graag doen, want hun dochters hebben een goede opleiding nodig, die ze aan de Kaap niet kunnen krijgen. Maar het feit dat ze hun geld niet naar Nederland overgebracht kunnen krijgen, houdt ze tegen. Ze schrijven op 29 augustus aan hun kinderen:

> Wij hebben God Almachtig van harten gedankt, dat tot dusverre onze gebeeden zoo genadig heeft gelieven te verhoren: Hij vervulle onze verdere wenschen, en geve, dat wij ook spoedige tijdinge mogen ontfangen van uwer aller behouden aankomste in 't lieve vaderland.
>
> Ja Mietje lief! Hoezeer wenschten wij een vaderlandsch maal met u allen ginder te mogen doen! onze verlangens zijn sterker dan ooyt, en dat ons zus dringt, is de noodzakelijkheid, dat onze drie mysjens eene educatie bekomen, welke onze toeneemende ouderdom en krakkende toestand ons

> belet haar te geven! daar zoude een goed school, de hulpe van u en tante ons werkelijk te stade komen, daar integendeel de voorbeelden harer sexe hier niet zeer aanprijzelijk zijn, en de schoolmeesters hoe langer hoe slegter worden: moetende uw vader tands dien onaangenaamen taak op zig neemen: Maar niettegenstaande alle die drangreedenen blijvd de voornaame zwaarigheid hoe ons geld over te krijgen, en nog, ene sine qua non, de zeekerheid van de herstelde rust in de republiek, waarvan de zeekere berichten volgens de toezegging van de Jong tegemoet zien.

Werd moeder Le Febre door haar slaven geplaagd, de verhouding van de familie Le Sueur tot haar slaven lijkt beter, getuige de passage in een brief aan Jacobus die ook op 29 augustus werd geschreven:

> Bij het openen van den generaalen brief herkende uwe zuster Kristje allereerst uwe hand: aller blijdschap was even groot, tot de slaaven toe, en was mottje Marrij niet wynig grootsch, dat Paati Kootje zoo eene mooije brief had geschreeven

Bij het pakketje brieven zit eveneens een schrijfsel van H.M. Dozij-Blondeel aan haar vriendin Maria de Jong-Le Sueur, ook al gedateerd 29 augustus 1798. Daaruit blijkt niet alleen hoezeer zij haar vriendin mist, maar ook haar onzekere situatie nu haar man de Kaap kennelijk niet kan aandoen:

> Verbeeld u: mijne beste vriendin! mijn toestand, daar ik dagelijks mijn Dozij! mijn alles tegemoet zag, op het onverwagst en nog wel bij geval moest ontwaren dat zijn Ed reeds St Helena gepasseert zou zijn, ik was mij zelven niet op dat gerucht, zo een benaming moet ik het geven wijl ik nog niet nader er van geïnformeert ben, hoewel het dog waar is dan ik zelve hebbe geen berigt, dan wat zal ik doen anders als mij troosten met een vooruytzigt dat ik spoedeg door zijn Ed mag geëlucideert worden en wat mij te doen zal staan, ik ondervind wat onaangenaamheyd. uyt mijn huys ben ik ook weer en ben thans woonagtig in het huysje van Rynerald daar Neteling in gewoont heeft dewijl die thans een eygen erf gekogt heeft

De brieven zijn nooit voor publicatie bestemd geweest en kunnen natuurlijk zowel vanuit een autobiografische als een historische invalshoek worden bekeken. In beide opzichten bieden ze genoeg informatie. Als we ze lezen als tekstuele constructie in het licht van een vrouwelijk en een koloniaal discours blijkt dat de manier waarop over de kolonie wordt geschreven stereotiep koloniaal is.[17] De rol van Nederland als koloniale mogendheid wordt niet in twijfel getrokken, sterker nog de afwezigheid van het Nederlands gezag aan de Kaap wordt in de brieven uit 1798 betreurd. Aan de rol van het Engelse koloniale gezag wordt in feite ook niet getwijfeld, maar het Engelse bewind belemmert de Nederlanders in hun manier van leven. Het veroorzaakt schaarste, dure tijden en brengt diverse andere ongemakken met zich mee. Zo zijn de schrijvende vrouwen noodgedwongen langer dan gewenst van hun echtgenoot of kinderen

gescheiden, omdat de Engelsen een embargo op inkomende en uitgaande schepen hebben ingesteld.

Mevrouw Le Febre heeft, als weduwe, zelfstandig een kosthuis gehad. Deze mogelijkheid om aan huis geld te verdienen werd destijds vaker door weduwes benut. Haar uitlatingen over haar tekenen van zwakkere gezondheid wegens haar ouderdom, haar droevige gevoelens en de zorg om en afhankelijkheid van haar kinderen passen in het vrouwelijke discours. Ze heeft ook deel aan het (mannelijk) koloniale discours, zoals blijkt uit de autoritaire wijze waarop ze uitdrukking geeft aan de hinder die ze ondervindt van haar slaven die de "egaliteit" in het hoofd hebben.[18] Ze vindt slavernij, net als haar dochter Elsie en de andere auteurs, een vanzelfsprekendheid en is boos dat de slaven zich opstandig gedragen door haar te plagen en te bestelen. Al hadden de slaven geen eigen stem in het slavernijdebat, uit de brief van de weduwe wordt op een indirecte manier wel duidelijk dat ze op een andere manier kenbaar maakten hoe ze over de egaliteit dachten. Dat wordt door mevrouw Le Febre ook zo geïnterpreteerd. Uit de brief van de familie Le Sueur blijkt dat de verstandhouding met de huisslaven in 1798 ook goed kon zijn. Zo zijn de slaven verheugd wanneer een brief van de zoon des huizes - liefkozend Paati (paai) Kootje genoemd - is ontvangen. De brieven zijn met een vrouwelijke stem geschreven die past binnen het min of meer gebruikelijke huishoudelijke discours en raken op het punt van de slaven het koloniale discours; die van mevrouw Le Febre heel impliciet het slavernijdebat. De auteurs gaan er kennelijk van uit dat de lezers hun opvattingen delen en slavernij als een vaststaand gegeven beschouwen.

Reisverslagen van vrouwen

Het aandeel van vrouwelijke Nederlandse auteurs in het genre egodocumenten is uiterst gering.[19] Uit een onderzoek in Nederlandse bibliotheken bleek dat minder dan tien procent van de ruim duizend bibliografisch beschreven egodocumenten uit de zestiende tot en met het begin van de negentiende eeuw werd geschreven door een vrouw. Met name reisverslagen werden weinig door vrouwen geschreven.[20] Het is niet verwonderlijk dat geschriften van vrouwen over reizen vanuit en naar Indië dun zijn gezaaid. Afgezien van het feit dat vrouwen relatief minder dan mannen deelnamen aan de schriftelijke cultuur, reisden ze ook minder. Zeker naar de Oost. Ze mochten niet alleen geen dienst nemen bij de Compagnie, ook de huwelijkspolitiek van de VOC was erop gericht dat er nauwelijks vrouwen heen gingen. In het begin waren er wel gezinnen en alleenstaande vrouwen naartoe gegaan. Men wilde deze vrouwen gezinnen laten stichten met VOC-dienaren. Deze pogingen mislukten echter al snel. Ver-

schillende gouverneurs-generaal klaagden in brieven over de geringe komaf en liederlijke levenswijze van de meisjes die werden gestuurd. Een bijkomend probleem was dat lang niet voldoende in de behoefte aan vrouwen kon worden voorzien en dat kinderen uit witte huwelijken zwakker zouden zijn dan uit gemengde. De VOC besloot daarom het sturen van groepen vrouwen te staken en toonde zich vanaf het midden van de zeventiende eeuw voorstander van huwelijken van haar werknemers met (Eur)aziatische vrouwen. Alleen vrouwelijke familieleden van hoge dienaren mochten nog naar de Oost reizen.

Het reisverslag van Elisabeth van der Woude

Het oudste reisverslag van een Nederlandse vrouw is bijzonder, omdat het een van de oudste verslagen van een kolonisatiepoging bevat. Het werd opgenomen in het memorieboekje van Elisabeth van der Woude (1657-1698).[21] Deze vertrok in 1676 samen met haar vader en jongere broer en zuster vanuit de Republiek naar de Wilde Kust van Zuid Amerika. Haar moeder was overleden. Elisabeth nam met haar familie deel aan een expeditie die wilde proberen in het tegenwoordige Frans Guyana een kolonie te stichten. De poging liep op een mislukking uit en bovendien stierven onderweg Elisabeths vader en zusje. Al snel wilde ze uit Guyana terug naar haar vaderland en ondanks dat de leiding van de expeditie het daar niet mee eens was, toonde zij zich zelfstandig. Ze gaf zichzelf toestemming te vertrekken, schrijft ze, en reisde bij de eerste gelegenheid met een dienstmeisje naar haar vaderland. Een jaar later was ze weer thuis en stelde zij haar ervaringen op schrift in haar memorieboekje waarin zij, naast haar reisverslag, in een kroniek familieaangelegenheden als data van geboortes, huwelijken en sterfgevallen opnam. Ook belangwekkende gebeurtenissen op politiek, maatschappelijk en klimatologisch gebied kwamen kort en chronologisch gerangschikt aan bod (Muller 2001: 122). Elisabeth werd op de terugreis gekaapt door de bekende Duinkerker kaper Jan Bart. Ze schreef aanvankelijk bang te zijn toen ze met haar dienstmeid gevangen werd genomen, maar beider eer niet werd gekrenkt. Wel hadden de kapers geprobeerd de gereformeerde Elisabeth over te halen katholiek te worden en wilde er een graag met haar trouwen. Maar daarvan wilde de trotse Elisabeth niets weten en zover kwam het dan ook niet.

In haar reisverslag is van vooringenomenheid tegen de plaatselijke bevolking niets te bespeuren. Elisabeth ging naar een praktisch onontgonnen gebied en de indianen die ze er tegenkwam, beschrijft ze als vriendelijk. De hele kolonisatiepoging was voor de Republiek belangrijk en in de propaganda vooraf was het te koloniseren gebied ook al positief voorgesteld. Bij de confrontatie met de Portugezen op São Tiago is Elisabeths beschrijving anders. Portugal was traditioneel een van de aartsvijanden van de Republiek geweest en Elisabeth kan

daardoor bevooroordeeld zijn geweest. Maar de feitelijke bejegening door de katholieke Portugezen was, als we Elisabeth mogen geloven, uiterst onvriendelijk. Allereerst mocht ze haar overleden, gereformeerde, vader niet begraven omdat hij niet rooms was en vervolgens had een Portugese plantage-eigenaar zijn zinnen op haar gezet en kon ze slechts met enige moeite ontkomen. Binnen het koloniale discours worden te veroveren gebieden of landen door mannelijke auteurs vaak beschreven door middel van metaforen van maagdelijkheid en penetratie. Zo spreekt de dichter Jan de Marre in zijn dichtwerk *Eerkroon voor de Caab de Goede Hoop* uit 1746 bijvoorbeeld in gesexualiseerde termen over het begin van de landbouw van de kolonisten aan de Kaap (Huigen 1996: 70). In Elisabeths beschrijving van de feitelijke kolonisatie komen we die penetratiewoordenschat niet tegen (Mills 1991: 43 en 61). Wel geeft ze mooie impressionistische beschrijvingen van deflora en fauna die zij in Guyana aantreft. Ze schrijft "'t scheen een aerts paradijs te sijn" en ze looft het kristalheldere zoete water en de lekkere vis die erin zwemt. Ook beschrijft ze de spannende momenten die zij doormaakt en de rampen die haar persoonlijk treffen. Zo maakt ze wel melding van de dood van haar vader en zusje, maar niet van de andere 58 mensen die op een totaal van 350 stierven.

Dagboeken van vrouwen over zeereizen onder auspiciën van de VOC

Het journaal van de zusters Lammens

Er zijn twee dagboeken van vrouwen over een zeereis onder auspiciën van de VOC bekend. Ze dateren uit de achttiende eeuw en overleefden in familiearchieven. Beide waren niet voor de druk bedoeld.[22] Het oudste werd in 1736 bijgehouden door Maria en Johanna Lammens (respectievelijk 1709-1738 en 1713-1737). Zij hadden van de Compagnie toestemming gekregen om hun broer op een reis van Zeeland naar Batavia te vergezellen, omdat Pieter Lammens daar was benoemd tot Raad van Justitie. Waarom ze op reis gingen wordt niet duidelijk. Uit hun dagboek blijkt wel dat ze hun vaderland misten en er eens naar terug wilden keren. Wellicht wilden ze in Batavia de huishouding van hun broer besturen en hoopten ze er een voordelig huwelijk te sluiten. De zusters stierven binnen twee jaar na aankomst. Maria trouwde met de Duitse onderkoopman Johan Schreuder en stierf in het kraambed. Johanna werd waarschijnlijk slachtoffer van een malaria-epidemie die toen in Batavia woedde en onder nieuwkomers huishield (Van der Brug 1994: 117-123).

Hun dagboek is een goed geschreven verslag van een reis door landrotten voor landrotten. Ze schreven voor hun achtergebleven familieleden en vrienden, die net als zij nog nooit zo'n grote reis hadden meegemaakt. Gebeurtenissen die

afwijken van de normale gang van zaken thuis krijgen speciale aandacht. Aan het eind verzoeken Johanna en Maria Lammens de lezer niet teveel op hun spelling en stijl te letten. Het thuisfront moet bedenken dat ze het maar voor de grap hebben geschreven. Nu zullen ze niet al te zeer geschoold in het schrijven zijn geweest, omdat vrouwen destijds niet naar de Latijnse school mochten. De opmerking van de zusters vertelt echter ook iets over de achtergronden van hun tijd. Ze stellen zich zo bescheiden op omdat dat van vrouwen verwacht werd: hun plaats was vooral thuis in plaats van in het openbare leven. Wanneer we naar de inhoud van hun journaal kijken, valt op dat de vrouwen zich lang niet altijd bescheiden opstellen. Over allerlei zaken hebben ze een mening, die ze op een persoonlijke manier uiten met in stilistisch opzicht de nodige spot, humor en beeldende aanduidingen.

Wanneer de zusters tot hun opluchting buiten bereik van de Barbarijse kapers[23] zijn gekomen, noteren ze dat men hen had wijs gemaakt, dat ze in geval van strijd de kogels naar het kruitgat hadden moeten brengen. Hoewel we deze opmerking waarschijnlijk met een korrel zout moeten nemen, laat ze in ieder geval zien dat men aan boord bang was gekaapt te worden en dat was destijds zeker geen denkbeeldig gevaar. Na drieënhalve maand zeilen bereikten de zusters Kaap de Goede Hoop. Ze gaan met hun broer in de kost bij een weduwe en kijken hun ogen uit. Het moment waarop ze voet aan land zetten, beschrijven ze op een persoonlijke manier. Ze zijn niet alleen ontroerd aan wal te komen, maar beseffen ook hoe ver ze van hun vaderland af zijn en hoe ze dat missen. Ze laten meer dan mannelijke auteurs van destijds gepubliceerde reisteksten hun gevoelens blijken. Hun journaal was dan ook bestemd voor vrienden en bekenden en niet voor een groot lezerspubliek. De Kaap zelf, de gebouwen en hun kosthuis worden uitvoerig uit de doeken gedaan, net als de kerk en het gedrag van de kolonisten en hun veel te luxueuze kleding bij die kerkgang. Opvallend is ook de manier waarop ze het eerste contact met hun kleedster, de slavin Tamar, beschrijven. De passage is een van de weinige waarin iets persoonlijks wordt losgelaten over dergelijke, letterlijke, contacten tussen blank en bruin. Ze zijn bang voor Tamar die wellicht afkomstig was uit Madagaskar, maar ook uit India of Indië kon zijn geïmporteerd (Biewenga1999: 25-28).

> gefatigeert sijnde gingen wij ons uijtkleden, kregen weer onse kamenier die ik niet kan voorbijgaan iets van te melden, sijnde een swart stinkend vrouwmens soo mager dat de vingers wel ijsere handen geleecken, haar naam was Tamar had al kinders en kinds kinders in dat selve huijs, die ons soo als turven groot voor de voeten liepen en al gereed stonden om te dienen, hoe schielijk ons sulx voorquam kan men eens nadenken, als wij niet bij malkanderen waren, sijn wij bang om ons te laten helpen, wil wel betuijgen een kouw over de leden ging als die lieve Tamar aan het lijf quam, maar ondervonden men alles gewoon word, want desen dag al beter ging als de eerste. (Barend-van Haeften 1996: 99)

Afgezien van het feit dat de zusters Lammens als passanten aan de Kaap voor het eerst met donkere slaven werden geconfronteerd, was hun wantrouwen gevoed door de beeldvorming over andere culturen, ook al laten ze in hun feitelijke beleving merken dat Tamars aanraking eigenlijk wel meevalt. Speciaal over volkeren ten zuiden van de evenaar leefden negatieve opvattingen, die onder andere gebaseerd waren op de bijbel. Zo beschouwde men donkere mensen als nazaten van Cham, een zoon van Noach die niet zou deugen en door zijn vader werd vervloekt. Hij moest voortaan zijn twee broers als slaaf dienen. Hoewel in de bijbel nergens uitdrukkelijk wordt vermeld dat Cham zwart was, beschouwde de christelijke traditie alle donkere volkeren als zijn nazaten. Speciaal zwarte Afrikanen werden als minderwaardig bestempeld. Ook het beeld van de zwarte mens als een angstaanjagende, wilde Afrikaan was wijd verbreid.[24] Dat de zusters eveneens bekend waren met de representatie van de Khoi, die vaak als vieze, onbeschaafde, luie en domme wezens werden voorgesteld, blijkt uit hun beschrijving van de Kaapse koetsen, waarvoor "Hottentotten" lopen.[25]

Na een zeiltocht van zes maanden zetten de zusters voet op Oost-Indische bodem. Hun beschrijvingen van de bemanning van Javaanse vaartuigjes in de wateren voor Batavia en de Euraziatische vrouwelijke ingezetenen van die stad zijn uiterst negatief. De geur die uit de mond van de betelkauwende Javanen komt vergelijken ze met een "stinkend secreet" dat nooit wordt schoongemaakt. Over de Oost-Indische vrouwen en hun kledij schrijven ze dat ze goed zijn om een open riool mee door te steken en ze vinden ze ongezond nieuwsgierig en inactief. De zusters Lammens duiden de vrouwen denigrerend aan met het scheldwoord "liplappen" en hun sarong, kabaai en het haar dat in een condé of wrong wordt gedragen kan hun goedkeuring ook al niet wegdragen. De felheid van toon van Maria en Johanna Lammens past binnen de destijds heersende representaties van Euraziatische vrouwen. Veel mannelijke auteurs van reisteksten verwijten deze vrouwen dat ze lui en ijdel zijn, een jaloerse aard hebben en hun slaven wreed behandelen.[26] Over de erotische gezindheid van de vrouwen, schrijven de zusters niets, in tegenstelling tot teksten uit het mannelijk koloniale vertoog, waarin de belangstelling van de Europese reiziger voor de niet-Europese vrouw, niet-Europese genderpatronen en moreel verwerpelijke seksualiteit veelvuldig voorkomt.[27]

Het dagboek van de zusters Swellengrebel

Het tweede journaal over een VOC-reis werd in 1751 geschreven door Helena en Johanna Swellengrebel (respectievelijk 1730-1753 en 1733-1798) tijdens een reis van de Kaap naar de Republiek. Ze voeren mee met hun vader, de gewezen gouverneur Hendrik Swellengrebel. Ze besteden nauwelijks aandacht aan hun geboortegrond, maar des te meer aan de reis zelf. Uitgebreid noteerden ze hoe ze

de dag doorbrachten. De verstrooiing onderweg, wat ze lazen, welke spelletjes ze speelden en wat ze van 's ochtends tot 's avonds aten, het wordt allemaal uit de doeken gedaan. En als hun slavin Maria van Bengalen ziek is, moeten ze zelf de kakkerlakken uit hun kledingkisten verjagen. Ze besteden verder nauwelijks aandacht aan de meid, zoals ze haar noemen. Ze waren aan slavernij gewend en hebben het als een vanzelfsprekend fenomeen beschouwd. Uit het scheepssoldijboek weten we dat Maria hun enige slavin was en dat ze na aankomst in Nederland weer werd teruggestuurd naar de Kaap, omdat slaven niet in de republiek mochten blijven.[28] Helena en Johanna lieten aan de Kaap veel familie achter, hun moeder was er gestorven. Opvallend is dat ook de moeders van Elisabeth van der Woude en de zusters Lammens gestorven waren voordat de meisjes aan hun verre reis begonnen. Dat feit maakte het voor hen wellicht makkelijker huis en haard te verlaten of maakte hun vaders of familieleden ondernemender.

Het reisverslag van Elisabeth van der Woude en de dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel geven soms persoonlijke gevoelens die bij teksten van het merendeel van de mannelijke auteurs niet worden aangetroffen. Die slaan ook de "vanzelfsprekende" zaken aan boord vaak over, waarover de meisjes Lammens en Swellengrebel juist schrijven. Bij mannen ligt de nadruk meer op de technische details van het reizen, rampen als schipbreuken of spannende gebeurtenissen. Wanneer Elisabeth van der Woude rampen of spannende zaken beschrijft, doet ze dat veelal in een persoonlijke context. Bij Elisabeth en ook bij de zusters Lammens is niet altijd sprake van een zich bescheiden opstellende verteller. We moeten bij dit alles wel in de gaten houden dat de reisteksten van mannen meestal voor publicatie bestemd waren, net als de teksten die door Sara Mills werden onderzocht. Dit in tegenstelling tot de verslagen en dagboeken van de vrouwen die in een kleine kring van familie of vrienden functioneerden.

Slot

De beschreven egodocumenten geven alle een beeld van het leven, de gedachten en besognes van vrouwen die zich ver van de republiek bevonden. Huishoudelijke zaken, intermenselijke relaties en de eigen situatie spelen daarbij veelvuldig een rol. Maar ook beschrijvingen van de Kaap en het gedrag van de kolonisten komen, in kritische zin, aan bod. Het eten aan boord komt herhaaldelijk ter sprake. Niet alleen Johanna van Riebeeck gaf het een eigen plaats, ook de zusters Lammens en Swellengrebel vertellen uitgebreid wat ze onderweg te eten krijgen en hoe ze verder de tijd doorbrengen. Dat de meeste vrouwen, net als Anne Barnard, over hun slaven schrijven, komt omdat die slaven binnen hun gezichtskring - het huishouden - pasten. De zusters Lammens worden aan de Kaap voor het eerst met het fenomeen slavernij geconfronteerd en

beschrijven het contact met hun kleedster op een geheel eigen manier, zij het dat het in de racistische opvattingen van het koloniale discours past. De auteurs nemen niet deel aan het slavernijdebat, maar zeer impliciet komt de manier waarop de slaven zich tegen slavernij verzetten een keer aan de orde. In de teksten komen de vrouwen als binnen hun mogelijkheden zelfstandige vrouwen naar voren, die zich met een vrouwelijke stem onderscheiden van maar ook voegen naar het (mannelijk gedomineerde) koloniale discours. Met name de uitingen van liefde voor man en kinderen van Bartha Bitter ondersteunen de bevindingen van Judith Hokke over rouwverwerking en de hechte band tussen gezinsleden. Die sterke band spreekt ook uit sommige andere brieven. De vrouwen hadden noodgedwongen minder kennis van en daardoor wellicht minder boodschap aan literaire vormgevingsprincipes die brieven en reisverslagen regeren; dat maakt hun teksten niet zelden spontaner en emotioneler.

Universiteit van Amsterdam

Bibliografie

Barend-van Haeften, Marijke. 1996. *Op reis met de VOC. De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel.* Zutphen: Walburg Pers.

Biewenga, Ad. 1999. *De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie. 1680-1730.* Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Blussé, Leonard. 1986. Butterfly or mantis? The Life and times of Cornelia van Nijenroode. *Strange Compagny. Chinese settlers, mestizo women and the Dutch in VOC Batavia.* Dordrecht-Holland: Foris Publications, 172-259.

Blussé, Leonard. 1997. *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de gouden eeuw.* Z.p.: Uitgeverij Balans.

Bosman, D.B. 1952. *Briewe van Johanna Maria van Riebeeck en andere Riebeeckiana.* Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Braunius, S.W.P.C. 1980. Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman: valse romantiek of werkelijkheid? *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis*, 40/41. 11-21.

Brug, van der P.H. 1994. *Malaria en malaise. De VOC in Batavia in de achttiende eeuw.* Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.

De Villiers, Coetzee; Pama, Christoffel en Cornelis. 1966. *Geslagsregister van die ou Kaapse families.* 3 delen. Kaapstad: Balkema.

Dekker, Rudolf. 1993. "Dat mijn lieven kinderen weten zouden ..." Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw. *Opossum. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen*, 3(8): 5-22.

Dekker, Rudolf. 1994. *Van Grand Tour tot sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw. Opossum. Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen*, 4 (13/14): 8-24.

Hokke, Judith. 1987. "Mijn Alderliefste Jantielief". Vrouw en gezin in de Republiek: regentenvrouwen en hun relaties. *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 8: 44-73.

Huigen, Siegfried. 1996. *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Jansen, Ena. 1997. "Wij meenden evenwel voor Zuid-Afrika onzen plicht gedaan te hebben." Die Suid-Afrikaanse gedeelte van dr. Aletta Jacobs van Amsterdam se Reisbrieven uit Afrika en Azië (1913). *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 4 (1): 1-27.

Lenta, Margaret. 1999. Speaking for the slave: Britain and the Cape, 1751-1838. *Literator* 20 (1): 103-177.

Lindeman, Ruud. 1990. Ego in Clivia. *Korte en vermakelijke inleiding tot de studie van de vroegmoderne Nederlandse egodocumenten.* Amstelveen.

Lindeman, Ruud; Scherf, Yvonne en Dekker, Rudolf. 1993. *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst.* Rotterdam: Universiteitsdrukkerij Erasmus Universiteit.

Lindeman, Ruud; Scherf, Yvonne en Dekker, Rudolf. 1994. *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst.* Rotterdam: Universiteitsdrukkerij Erasmus Universiteit.

Meijer Drees, Marijke. 1998. Op reis met Jacob Cats. Beeldvorming over vreemdelingen in het zeventiende-eeuwse Holland. Hendrix, Harald en Hoenselaars, Ton (red.). *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 77-92.

Mills, Sara. 1991. *Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism.* London and New York: Routledge.

Moree, Perry. 1998. Met vriend die God geleide. *Het Nederlands-Aziatisch postvervoer ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.* Zutphen: Walburg Pers.

Muller, Kim. 2001. (Ed.). *Elisabeth van der Woude. Memorije van 't geen bij mijn tijt is voorgevallen. Met het opzienwarende verslag van haar reis naar de Wilde Kust 1676-1677.* Amsterdam: Terra Incognita.

Paasman, Bert. 1987. Mens of dier? Beeldvorming over negers in de tijd voor de rassentheorieën. *Vreemd gespuis.* Amsterdam: Anne Frankstichting, 92 -109.

Prins, Bart de. 2001. Seksuele fantasie en kolonisatie. Een verkenning van de Nederlandse overzeese context in de zeventiende en de achttiende eeuw. Wills, K. (red.). *Het lichaam (M/V).* Leuven: Universitaire Pers, 117-137.

Schouwenburg, K.L. van. 1986. Over de Nobel's. Genealogie en geschiedenis. *De Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch genootschap voor geslacht-en wapenkunde*, 103: kolom 5-53.

Taylor, Jean Gelman. 1988. *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Noten

1 Hierbij wil ik mijn collega's aan de Universiteit van Amsterdam, Herman Pleij en Rob Resoort, bedanken voor het kritisch lezen van de eerste versie van dit artikel en hun suggesties ter verbetering. Bovenal dank ik Ena Jansen voor haar waardevolle opmerkingen en commentaar.

2 Het probleem is dat dergelijke egodocumenten niet alleen erg schaars zijn, maar ook in deze en de vorige eeuw niet of nauwelijks zijn gepubliceerd. Erg veel anderssoortige egodocumenten dan degene die ik hier zal onderzoeken, zijn mij (nog) niet bekend.

3 Braunius (1980: 13-14) wees onder andere op de aanwezigheid van brieven van Nederlanders die zich overzee hadden gevestigd en die zich nu in Londen in het Public Record Office bevinden. Vaak kan men daar een paar bij elkaar horende brieven aantreffen van verschillende leden van een familie aan familieleden in de Republiek. Het nadeel is dat het incidentele brieven zijn. Er zit geen antwoord bij en het is geen opeenvolgende reeks.

4 Ze werden in een moderne editie uitgegeven door Lewin Robinson 1994.

5 Taylor (1988: 35 en 66-67). Taylor schetst dat Euraziatische zonen niet naar Nederland gestuurd mochten worden, maar dat voor zonen van sommige machtige werknemers van de Compagnie uitzonderingen werden gemaakt.

6 Deze brief bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht, familiearchief Van Boetzelaar, nr. 483.

7 Zie over Johan Bitter en Cornelia van Nijeroode: Blussé 1986: 172-259 en, in geromantiseerde vorm, Bitter 1997.

8 Deze berust thans in het Algemeen Rijksarchief, collectie Van Riebeeck-Van Hoorn. Voor dit artikel werd gebruik gemaakt van de editie Bosman 1952.

9 Het werd opgenomen in Bosman 1952: 125-140.

10 Voor de familie Le Febre zie: Coetzee en Pama 1966: 217-218.

11 Zie over deze gewoonte Moree 1998: 59.

12 London Public Record Office XC5100 HCA 32/550. Van de familie Le Febre vond ik acht brieven, vijf van de moeder aan haar zoons Jan en Gijsbert, een van Elsie aan haar broer Jan, een van Michiel aan zijn zwager Gijsbert en een van Hannetje.

13 Hannetje en Elsie - Johanna Jacoba en Elsabe Anthoinetta Jacomina Le Febre. (Coetzee en Pama: 218).

[14] Coetzee en Pama: 365. Zie over De Jong ook Moree 1998: 153.

[15] De brieven zijn door beiden ondertekend.

[16] De brieven bevinden zich ook in Londen in het Public Record Office XC5100 HCA 32/550. Ze zitten in dezelfde doos als de brieven van de familie Le Febre.

[17] Jansen 1997: 13. Vrouwen kunnen enerzijds niet voluit met een koloniale stem spreken of met een "imperial eye" kijken, anderzijds representeren ze de kolonie wel koloniaal stereotiep in inhoud en stijl door het gekoloniseerde land als een vanzelfsprekend en natuurlijk deel van de koloniale mogendheid weer te geven.

[18] Vergelijk dit met de gegevens over Aletta Jacobs in Jansen 1997 (12-13).

[19] Zie: Dekker 1993: 7 en 16. Lindeman (1990: 5) geeft een percentage van minder dan 5. Zie voor een overzicht van egodocumenten van Noord-Nederlanders Lindeman, Scherf, Dekker 1993.

[20] Brieven werden in dat onderzoek niet meegeteld. Over reisverslagen van vrouwen zie Dekker 1994: 13-14. Een overzicht van reisverslagen door Noord-Nederlanders is te vinden in Lindeman, Scherff, Dekker 1994.

[21] Een moderne editie verscheen in 2001 bij Terra Incognita door Kim Isolde Muller.

[22] Ze zijn inmiddels in een moderne editie verschenen (Barend-van Haeften 1996).

[23] Een benaming voor kapers van Noord-Afrikaanse afkomst.

[24] Zie Meijer Drees 1998: 88-91 over de Chamsvervloeking en de klimaattheorie en Paasman 1987: 95- 101 over de Chamsvervloeking , de theorie dat een neger geen mens is, de theorie dat de neger de laagste schakel is tussen de mens en apen en de theorie over de neger als afstammeling van de eerste broedermoordenaar Kaïn.

[25] Zie voor de negatieve beeldvorming van de Khoi: Huigen 1996: 43-44.

[26] Zie daarvoor Barend-van Haeften 1992: 134-151.

[27] Zie daarover: De Prins 2001: 124-136.

[28] Den Haag Algemeen Rijksarchief VOC 5263, Betaalsrol Liefde 1751, fol. 209.

"De groote waterheldt": een eerste verkenning van Geeraardt Brandts biografie Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter (1687).[1]

H. Duits

This article deals with Geeraardt Brandt's monumental biography, published 1687, of this most famous of Dutch seventeenth-century admirals, Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter *(The Life and Works of Sir Michiel de Ruiter). This biography is based on De Ruyter's personal archives, which contained both official documents and personal letters, diaries, logbooks etc. To cover De Ruyter's earlier years the author partially relied on oral history. I demonstrate that Brandt planned to write a classical biography in the Plutarchan-rhetorical tradition. However, in the process of writing, the author abandoned this concept and continued in the more heroic tradition of Hooft's* Nederlandsche Historien *(Dutch History). The result of this change in method is a hybrid biography that describes more or less the history of the Dutch sea-wars in the seventeenth century against the background of De Ruyter's life. Thus Brandt created a new type of Dutch biography, allowing later biographers a far wider scope.*

Inleiding

> De groote Waterheldt, die uw Edelheit zoo na bestondt, wordt in deeze bladeren weêr te voorschyn gebracht. 'T kan noch zal Uw Edelheit niet onaangenaam weezen, al zyn oorlogsdaden in eenen bondel hier by een te zien vergadert; die nu wydt en zydt in verscheide schriften gelezen worden. Hier zal hy na zyn doodt herleven, en de zegetekens van zyne overwinningen in alle gewesten des aardtbodems planten. In deeze bladeren zal Uw Edelheit het beeldt van zyn overedel gemoedt en loffelyke zeden zien gedrukt, veel schooner als zyn blinkend marmerbeeldt in Uw Edelheits doorluchtige koopstadt den uitterlyken omtrek vertoont van zyn lichamelyke gedaante. 'T papier zal hier als in brandt staan door het donderen en blixemen der zeekortouwen, onder zyn beleidt afgelost tot bescherming van den vryen Staat. [...] Dus zal Uw Edelheit haar echtgenoot, dus zullen uwe dochters haren vader, uwe kindtskinders hunnen grootvader, in het opslaan deezer Historie telkens weder vinden, en zyn voorbeeldt zich voor oogen stellen (Brandt 1687: fol. *4r-*4v).

Met deze passage uit de opdracht van *Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter* (verder *Het leven en bedryf*) maken de gebroeders Kaspar en Johannes Brandt duidelijk hoe dit werk moet worden gezien: als de geschreven pendant van Rombout Verhulsts in 1681 voltooide marmeren grafmonument van De Ruyter in het koor van de Nieuwe Kerk, die dit in alle opzichten overtreft. De opdracht was gericht aan mevrouw Anna van Gelder, de weduwe van de gesneuvelde admiraal. Hun vader Geeraardt Brandt had het werk geschreven op verzoek van de familie De Ruyter, maar maakte de publicatie ervan in 1687 niet meer mee.[2] Tegen het eind van de jaren zeventig had Engel de Ruyter, de zoon van de in 1676 gestorven zeeheld, Geeraardt Brandt verzocht de biografie van zijn vader te schrijven en toen deze daarin bewilligde, hem het door hemzelf geordende, grote archief van zijn vader ter beschikking gesteld (Prud'homme 1996: 342-343). Dit archief bevatte niet alleen talloze officiële documenten, maar ook een groot aantal egodocumenten zoals scheepsjournalen, logboeken en brievenboeken waaruit De Ruyter naar voren komt als een vrome en ongekunstelde man met soms 'een vleugje zeemanshumor' (Prud'homme 1996: 26).[3] Het zijn in het bijzonder deze persoonlijke documenten die hebben gediend als belangrijke bouwstenen voor de biografie (Prud'homme 1996: 344).

Vanuit de familie De Ruyter was de keus voor Geeraardt Brandt alleszins verklaarbaar: deze had naam als geschiedschrijver en als de biograaf die kort tevoren, in 1677, zijn *Leven van Pieter Corneliszoon Hooft* had gepubliceerd, als smaakmaker in het voorwerk van de door hemzelf verzorgde derde editie van Hoofts *Nederlandsche Historien*.[4]

Hoewel Brandt begin 1681 met het werk begon, wilde dat aanvankelijk niet erg vlotten, omdat hij in beslag werd genomen door andere zaken, zowel persoonlijke als zakelijke. Hij was nog volop bezig met de door hem, in samenwerking met Joannes Vollenhove (Dibbets 1991: 20), bezorgde tweedelige uitgave van Vondels *Poëzy* die in 1682 uitkwam en waarschijnlijk ook nog met *Het leven van Vondel* dat in die editie is opgenomen. Bovendien stierf eind 1683 zijn zoon Gerard Brandt de Jonge en wiens biografie hij er tussendoor ook nog geschreven heeft.[5] Daar kwam nog bij dat Brandt met zijn gezondheid sukkelde waardoor hij soms niet in staat was te schrijven. Door dit alles begon er pas eind 1684 schot te komen in het werk aan De Ruyters levensbeschrijving (Prud'homme 1996: 344). Eerst kort voor zijn onverwachte dood voltooide hij het boek waaraan hij, als we zijn kleinzoon Joan de Haes mogen geloven, meer dan honderd dagen achtereen veertien uur per etmaal had besteed (De Haes 1740: 52). Toen Brandt op 12 oktober 1685 stierf, was de tekst pas voor de helft gereed voor de drukpers. Het ziet ernaar uit dat Brandt onder grote druk moet hebben gestaan om het werk te voltooien. Het zal ook een prestigieus project zijn geweest waar niet minder dan vijf uitgevers bij waren betrokken.

Toen het boek in 1687 door de goede zorgen van Kaspar en Johannes Brandt - zij maakten de tekst verder gereed voor de druk - eindelijk kon verschijnen waren niet alleen de biograaf, maar ook opdrachtgever Engel de Ruyter en de Weduwe De Ruyter overleden, de zoon in 1683 en Anna van Gelder in 1685 (Prud'homme 1996: 346).

Waardering

Het is een monumentale uitgave in folio van meer dan duizend pagina's.[6] De tekst is verdeeld over achttien boeken, heel opmerkelijk voor een zeventiende-eeuwse biografie. Het voorwerk is vrij sober en bevat naast de "Opdragt" aan Anna van Gelder en de korte "Voorrede Aan Den Lezer" slechts één lofdicht op het boek, van Brandts collega-predikant en vriend Joannes Vollenhove. Na het *Leven en bedryf* volgen *Eenige der voornaamste gedichten, op 't afsterven van den Heere Michiel de Ruiter, [...]* waaronder de Nederlandse prozavertaling van het *Epicedium, in funere herois invicti, Michaelis Adriani Ruteri [...]*. Dit "lykgezang" van bijna duizend versregels van de hand van Petrus Francius, hoogleraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan het Amsterdamse Atheneum Illustre, was door Francius op 19 maart 1677 zelf voorgedragen in de Nieuwe Kerk tijdens de officiële bijeenkomst die de rouwplechtigheden had afgesloten.[7] De andere lijkdichten zijn van de dichters Johannes Vollenhove, Arnold Moonen, Antonides van der Goes, Joachim Oudaan, Geeraardt Brandt en D. Schelte. Een uitvoerig register besluit het geheel.

Naast de titelpagina heeft het voorwerk een ongesigneerde, allegoriserende titelgravure en een ongesigneerd gegraveerd portret van Michiel de Ruyter in de vorm van een kniestuk. Verder zijn er acht kopergravures in opgenomen met voorstellingen van verschillende zeeslagen, een havengezicht van Algiers, de Nederlandse vloot op de Medway bij Chatham, De Ruyters staatsbegrafenis en zijn grafmonument in het koor van de Nieuwe Kerk. Zeven gravures zijn gesigneerd met Stoopendaal,[8] die van het grafmonument met Mulder.[9]

Het boek had meteen al succes. Datzelfde jaar (1687) verscheen er een Duitse vertaling, in 1698 een Franse. De Nederlandse editie werd herdrukt in 1691, 1701, 1732, 1746 en 1794. Ook in de negentiende eeuw verschenen nieuwe uitgaven; in de twintigste eeuw een bloemlezing door Kalff in het herdenkingsjaar 1907, die werd herdrukt in 1913, en twee facsimilé-uitgaven, een in 1971 ingeleid door S.B.J. Zilverberg, en een in 1988.[10]

In de literatuurgeschiedenis is verschillende geoordeeld over het werk. Te Winkel, toch iemand die streefde naar een objectief oordeel, spreekt van "een meesterwerk, een kunstwerk van hooge beteekenis [...], waaruit niet alleen de groote figuur van De Ruyter levend te voorschijn treedt, maar waaruit ook de geest van den geschiedschrijver, die hem zoozeer bewonderde, tot ons blijft

spreken met dezelfde levende en bezielende stem, waarmee hij tot zijne tijdgenooten sprak" (Te Winkel 1922-1927, 4: 343). Hij plaatst het boek naast Hoofts *Neederlantse Histoorien*. Is dit laatste boek "de *Ilias* van onzen heroëntijd", dan is Brandts *Leven en bedryf* "het heldendicht onzer zeeoorlogen, belangrijker en treffender dan de *Odyssee*" (Te Winkel 1922-1927, 4: 343). Dat zijn grote woorden. Te Winkels tijdgenoot Kalff is daarentegen aanzienlijk kritischer; hij stelt Brandt niet naast, maar onder Hooft en vindt dat de biograaf door zich te veel in details te verdiepen, het zicht op het geheel verliest en te weinig boven zijn stof staat. Ook heeft hij kritiek op de hoeveelheid documenten die in het boek is opgenomen (Kalff 1906-1912, 5: 41). Nog kritischer laat hij zich uit in de inleiding van de door hem samengestelde bloemlezing *Uit het leven en bedrijf van den heere Michiel de Ruiter* als hij betoogt dat Brandt door zijn stof is overweldigd en als biograaf te kort geschoten (Brandt 1913: XXII-XXIV). Knuvelder herkent in Brandt vooral de bewonderende navolger van Hooft, die verder in alles zijn meerdere is, vooral in hartstocht, artistieke bezieling en kunstzinnig vermogen. Hij vindt Brandt wel leesbaarder en onderhoudender dan Hooft (Knuvelder 1970-1976, 2: 539). Jan Romein betoogt in zijn studie *De biografie* dat Brandt zichzelf overtreft met De Ruyters *Leven* en noemt het boek een "waardig gedenkteken voor onzen groten zeeheld, papieren pendant van de marmeren praalgraven onzer grote bouwmeesters uit de bloeitijd" (Romein 1946: 71).

Genre

We kunnen met deze oordelen niet veel beginnen, de afstand tussen Te Winkels "meesterwerk" en Kalffs "als biograaf te kort geschoten" is nogal groot. Daarom is het zinvol het werk, met het accent op het genre en de structuur, eens wat nader verkennen. De titel maakt duidelijk dat we een biografie voor ons hebben. Zoals bekend viel de biografie in de zeventiende eeuw onder het genre geschiedschrijving, dat toen nog als een belangrijk literair genre werd beschouwd. In de historiografie onderscheidde men drie categorieën teksten: *annalen* of *jaarboeken* die een bepaalde tijdspanne omvatten en beschreven, *historiën* die illustere of gedenkwaardige gebeurtenissen behandelden en *levens* waarin het leven en het werk van één persoon centraal stond. Zo'n *vita* kon handelen over een *persona publica* zoals een koning, een vorst, een generaal of over een *persona privata* zoals een geestelijke, een kunstenaar, een dichter etc. Deze driedeling die teruggaat op de praktijk van de humanistische geschiedschrijving, komen we expliciet tegen bij de Engelse staatsman-schrijver Francis Bacon, eerst in zijn baanbrekende *Advancement of learning* (1605), later in de veel exactere Latijnse versie daarvan, *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623). Dat de driedeling aan het eind van de zeventiende eeuw nog functioneerde bewijst John Dryden die in het voorwoord van zijn *Life of Plutarch* (1683) er nog eens specifiek op ingaat.[11]

Bacon wijst in het bijzonder op de didactische en exemplarische waarde van *Levens*. Deze bieden de beste mogelijkheden voor politieke of morele instructie omdat zij meer in de diepte kunnen gaan en beter de drijfveren van het menselijk handelen kunnen blootleggen. Bovendien zijn zij compacter vormgegeven en in hun doeleinden scherper omlijnd (Duits 1997: 100).

We mogen er vanuit gaan dat Geeraardt Brandts ideeën over de gebruikswaarde van de biografie ongeveer overeen kwamen met die van Bacon. Dat kunnen we opmaken uit het begin van de opdracht aan Anna van Gelder waar Kaspar en Johannes Brandt betogen:

> Onder de krachtigste middelen, die de wysheit der ouden kon uitvinden, om elk tot loffelyke heldendaden aan te zetten, en den menschen een rechtschaape liefde t'hunnen vaderlande in te boezemen, gold wel allermeest de gewoonte van overtreffelyke personagien door de pennen van de braafste Schryvers ter onsterfelykheit in te wyden. Edelmoedige harten werden hier door met eene vierige gloryzucht ontvonkt, en met scherpe spooren genoopt, om langs den weg van waare dapperheit naar de zelve eerkroon te streven, die anderen ouwlinx verworven hadden. Met dat oogwit leiden de grootste geesten en overvliegenste vernuften van alle eeuwen hunnen arbeidt te kost, om het bedryf van doorluchtige mannen, met onbederfelyken inkt op papier te stellen, en hen, zoo veel in hun was, naa hunne doodt te vereeuwigen (Brandt, 1687: fol. *3r).

Vervolgens wijzen ze op het feit dat niet minder dan vijftig auteurs Alexander de Groote onsterfelijk hebben gemaakt, staan stil bij Plutarchus als biograaf van "grote" Grieken en Romeinen, en maken dan de overstap naar de eigen tijd. Niemand minder dan "De Fenix der Nederlandtsche historischryveren, Pieter Korneliszoon Hooft, lei zyn Drostelyke veder aan het leeven van Henrik den Grooten te kost" (Brandt 1687: fol. *3v). En daarmee plaatsen zij Brandts *Leven en bedryf van Michiel de Ruiter* niet alleen in de Plutarchisch-retorische traditie, maar maken ook aannemelijk dat Hoofts *Henrik de Gróte* hun vader als voorbeeld heeft gediend.

En met dat laatste boek heeft Brandt het beste wat het Nederlandse taalgebied te bieden had op het gebied van de levensbeschrijving tot voorbeeld genomen. Ik heb al eens eerder betoogd dat in 1626, toen *Henrik de Gróte* verscheen, geen enkele auteur in de volkstaal in staat was Hoofts prestatie te evenaren en een biografie van dat niveau te schrijven (Duits 1997: 116-117). Ook als we *Henrik de Gróte* in een ruimere West-Europese context plaatsen, is het werk als biografie nauwelijks geëvenaard: ik ken maar één *vita* uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw die het niveau van Hoofts levensbeschrijving heeft: Francis Bacons *The raigne of King Henry the Seventh* (1623). Ook in 1687 staat Hoofts *vita* van Hendrik IV nog op eenzame hoogte in de Nederlandse letterkunde. Juist door dit werk als voorbeeld te nemen - we weten hoezeer Geeraardt Brandt

Hooft als biograaf en geschiedschrijver bewonderde[12] - laat hij zien dat hij zelf ook naar het hoogst bereikbare wil streven op het gebied van de biografie.

Daarmee lijkt tot zover alles duidelijk: we hebben een klassiek *Leven en bedryf* voor ons. Toch schuilt er een addertje onder het biografische gras zoals blijkt uit de volgende passage in de "Voorrede Aan Den Lezer" van de tekstverzorgers Kaspar en Johannes Brandt:

> Onder 't lezen zult gy ook zien, hoe dit boek niet alleen 't leven van den Admiraal de Ruiter behelst, maar met recht den naam voeren mag van een Hollandtsche Zeehistorie, die de oorlogen ter zee, sedert een geheele eeuw gevoert, net en beknopt ten toon stelt (Brandt 1687: fol. **2r).

De gebroeders scheppen hier verwarring, want het ziet ernaar uit dat in deze passage de beperkte conceptie van de biografie als "leven en bedryf" is losgelaten en vervangen door een ruimere. Een goede lezer zal zich dan ook afvragen wat voor soort tekst hij echt voor zich heeft.

Het exordium

De enige die deze vraag kan beantwoorden is de auteur zelf en het is zo langzamerhand dan ook de hoogste tijd Geeraardt Brandt aan het woord te laten om te zien wat hij in dit opzicht heeft te vertellen. Ongetwijfeld biedt het *exordium* van *Het leven en bedryf* daarvoor het beste aanknopingspunt. Brandt begint dit tekstonderdeel met te wijzen op het feit dat de Verenigde Nederlanden de afgelopen honderd jaar veelvuldig oorlog ter zee hebben moeten voeren om hun vrijheid en het recht van vrije handel en scheepvaart te verdedigen. Hij betoogt dat in die strijd vooral de gewesten Holland en Zeeland vooraan hebben gestaan en dus ook de meeste zeehelden hebben geleverd. Onder hen is Michiel Adriaansz. de Ruyter de grootste geweest. De auteur accentueert De Ruyters geringe afkomst die hem niet belet heeft tot de hoogste toppen van de roem te stijgen; ook vond de admiraal zijn weerga niet in "ervaarenheit, beleidt, dapperheit, en deftigheit van zeeden" (Brandt 1687: 1). Een speciaal accentje krijgt De Ruyters vroomheid: hij was "zoo godtvruchtig [...] als dapper, en zoo gelukkig als godtvruchtig" (Brandt 1687: 1). Vanaf het begin verloochent de dominee in Brandt zich niet. Hij presenteert De Ruyter als een deugdheld, die "verdiende dat men zyne daaden en diensten den naakoomelingen tot naavolging voorstelle" (Brandt 1687: 1), waarmee hij het exemplarisch-didactische doel van de tekst heeft gemarkeerd. Hierna benadrukt de auteur zijn streven naar het weergeven van de waarheid "d'opperste wet der Historyschryveren"; hij wil daarbij de nuances niet schuwen en zowel oog hebben voor de misslagen van vrienden als voor de deugden van vijanden. Hij wijst erop dat, hoewel hij zich ervan bewust is te schrijven over recente gebeurtenissen waarvan nog veel ooggetuigen in leven zijn, zijn werk toch vooral gericht is op toekomstige

generaties (Brandt 1687: 1). Met andere woorden, lezers van nu moeten niet met kritiek op details komen, maar het grote geheel in het oog houden.

Hierna verantwoordt hij de opbouw van de tekst: hij zal De Ruyters jeugd en jonge jaren en de tijd op zee vóór hij als zee-officier in 's lands dienst trad, een periode waarover Brandt weinig weet en waarvan hem maar weinig bronnen ten dienste staan, in het kort vertellen. Daarna zal hij de zaken "naar 't gewicht der stoffe, en naar de kennis die ik daar van bequam, breeder ontvouwen" in het bijzonder alles wat er gebeurd is onder De Ruyters bevel als admiraal in de oorlogen tegen de Turken, de Zweden, de Engelsen en de Fransen (Brandt 1687: 2). En dan volgt de cruciale zin:

Ik ga een werk aan dat ryk is van stoffe, en vol van allerley veranderinge, van voor-en tegenspoedt (Brandt 1687: 2). Met deze formulering plaatst Brandt zijn werk als het ware buiten de Plutarchisch-retorische traditie en meer in die van de heroïsche geschiedschrijving, zoals die in de Republiek vorm had gekregen in Hoofts *Nederlandsche Histoorien*. Zoals bekend gaat de formulering terug op het begin van Tacitus *Historiae*: "Opus adgredior opimum casibus, atrox proeliis, discors seditionibus, ipsa etiam pace saevum" (Tacitus 1962, 1: 4), door Hooft vertaald als: "Ik gaa een werk aan vol van allerlei geval, bitter van stryden, twistigh van oproer, wreedt in de vreede zelve" (Tacitus 1684: fol. Fff4v). Echt bekend is echter pas de amplificerende versie ervan in het *exordium* van Hoofts *Nederlandsche Histoorien* in 1642.[13]

> Ik gaa een werk aan, dat opgeleit is van lotwissel en meenigerley geval; gruwzaam van veldslaaghen, waaterstryden, beleegeringen; bitter van twist; warrigh van muitery; bekladt van moorddaad buiten de baan des kryghs; wrangh van wreedtheit, zelfs in pais (Hooft 1642: fol. A2v).

Misschien moeten we in dit stadium aan Brandts knipoog naar Hooft nog niet al te veel gewicht toeschrijven en is het niet meer dan een signaal aan de lezer dat Brandt in het spoor treedt van een bewonderde voorganger. Het vervolg van Brandts *exordium* is namelijk toch helemaal toegespitst op de persoon van De Ruyter die onder Brandts pen uitgroeit tot een bijna bovenmenselijke deugdheld "die byna alle zeen des aardtryks met zynen glans verlichtte" (Brandt 1687: 2). Aan het slot duikt dan opnieuw de vrome predikant Geeraardt Brandt op als hij zijn held presenteert als een nederig christen voor wie, bij een terugblik op zijn leven en werk, alleen het *Soli Deo gloria* gold:

> Doch onder al wat hier wonderlyk en lofwaardig was, zal dit het grootste wonder zyn, en den meesten lof verdienen, dat hy, die by anderen zoo groot werdt geacht, by zich zelven zoo kleen was: achtende dat hem de minste eere niet toequam van al d'overwinningen, onder zyne vlagh bevochten: en Gode alleen en in 't geheel d'eere toeschryvende van al zyn bedryf en geluk (Brandt 1687: 2).

Brandt heeft ons in zijn *exordium* dus nog niet echt verder geholpen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of en in hoeverre in dat geval het paradigma van de klassieke biografie wordt losgelaten. Daarvoor moeten we uitgaan van de structuur van een *vita* van een *persona publica* in de Renaissance.

De structuur van de biografie

Zo'n *leven* volgt in grote lijnen dit patroon: het *exordium*, de *narratio*, de karakterschets en de epiloog. Het *exordium* is gewoonlijk kort. In de *narratio* wordt het leven van de held van geboorte tot dood verteld, maar meestal laat de biograaf het verhaal al eerder beginnen met het voorgeslacht, in het bijzonder de ouders. Dan volgen de geboorte van de hoofdpersoon, diens jeugd en educatie en na afronding daarvan zijn intrede in het openbare leven. Na dit voorspel volgt de beschrijving van het publieke leven en werk die wordt afgesloten met de dood van de held. Als er sprake is van een korter of langer sterfbed, wordt dat bij voorkeur breeduit beschreven met veel details van nog gesproken memorabele woorden of overpeinzingen, in het bijzonder als het gaat om een exemplarisch, christelijk sterfbed. Van het persoonlijk leven van de held worden we weinig gewaar, alles draait om diens publieke leven. De karakterschets wordt meestal breed uitgewerkt met veel aandacht voor deugden en andere goede eigenschappen; ook de uiterlijke verschijning blijft niet onbesproken. De epiloog geeft een verslag van de begrafenis en de posthume eer die de gestorvene ten deel is gevallen en bevat soms nog enkele opmerkingen over de verdere lotgevallen van de nabestaanden. Dit geheel wordt gepresenteerd in een compacte, vrijwel gesloten vorm die geen enkele onderverdeling kent, ook niet bij een tekst als *Henrik de Gróte* die toch een flinke omvang heeft.[14] De *narratio* is een continu verhaal met vaak ingebouwd politiek, religieus of moreel commentaar. Voor zover er brieven en andere documenten in zijn verwerkt, zijn die organisch in het lopende verhaal opgenomen.

Als we nu naar Brandts *Leven en bedryf* kijken, moeten we constateren dat deze tekst niet aan het geschetste patroon beantwoordt. Dat begint al met de omvang van meer dan duizend pagina's, en de verdeling in achttien boeken, die geen compacte tekst oplevert. Bovendien heeft Brandt talloze documenten opgenomen, grote en kleine, soms van pagina's lang: brieven, lastbrieven, instructies, resoluties van de Staten-Generaal, overeenkomsten, tractaten, verdragen, brieven van adeldom. Steeds weer wordt de *narratio* als het ware stilgezet ter wille van een document. Voeg daar bij dat vrijwel elke vlootbeweging wordt voorafgegaan door lijsten met de namen van de bevelhebbers van schepen, de namen van die schepen, het aantal koppen aan boord en de hoeveelheid kanonnen op het schip. Door deze overstelpende hoeveelheid krijgt de lezer de indruk van een drang naar volledigheid en gedetailleerdheid die soms belachelijk aandoet, zoals

bijvoorbeeld wanneer we onder De Ruyters aanstellingsbrief tot Vice-Admiraal van Holland en Westfriesland uit november 1653 lezen: "Met een afhangendt zegel in rooden wassche" (Brandt 1687: 67). Een andere maal is het eerder bizar wat we onder ogen krijgen, zoals bijvoorbeeld een lijstje uit 1653 met de door de Staten-Generaal toegezegde uitkeringen bij verminkingen. Het hoogste scoren "verlies van beide d'oogen" of "van beide d'armen", dan krijgt het slachtoffer 1066 gulden, 13 stuivers en 4 penningen. Het verlies van een voet levert slechts 160 gulden op. En die bedragen worden alleen uitgekeerd wanneer men de mensen "onbequaam zou vinden zich te konnen geneeren [zich bezig te houden], of iet te doen tot hun eigen onderhoudt" (Brandt 1687: 54). Op een soortgelijk lijstje uit 1665 blijken de uitkeringen fors verhoogd.[15] Prachtig materiaal voor elke historicus, maar hoogst storend in een lopend verhaal.

Dat volledig opnemen van documenten is des te opvallender omdat Brandt in de eerste twee, door hem zelf verzorgde, delen van zijn belangrijke *Historie der Reformatie* een uitgesproken tegenstander is van deze aanpak. In dat werk streeft hij er bewust naar documenten organisch te verwerken in de lopende tekst, zij het met een afwijkende typografie, en als dat mogelijk is alleen de essentie ervan weer te geven. Ook in zijn andere drie biografieën, die van Hooft, Vondel en zijn zoon Gerard, houdt hij zich aan die stelregel. In de "Voor-reden aan den Leser" van de *Historie der Reformatie* verantwoordt hij zich uitvoerig voor die handelwijze (Brandt 1677: fol. ****2v). In diezelfde voorrede wijst hij ook op zijn streven naar *brevitas* van vorm en stijl in geschiedschrijving, *nota bene* aan de hand van een citaat van Erasmus "De waerheit heeft niet veel woorden van nooden, en men kan best onthouden 't geen in weinig woorden begrepen is" (Brandt 1677).

Naar *brevitas* in vorm en stijl heeft Brandt in elk geval in *Het leven van De Ruiter* op geen enkele manier gestreefd.[16] Soms is hij bijzonder wijdlopig en op andere momenten vertelt hij zaken die de lezer zeker gemist zou kunnen of willen hebben. Het ziet ernaar uit dat de auteur zich dat af en toe ook zelf wel eens realiseert en dan alsnog een ook weer wijdlopige, verklaring geeft, bijvoorbeeld als hij een beschrijving van een zeegevecht in de Eerste Engelse oorlog onderbreekt met:

> Maar 't zal misschien zommigen vremdt voorkoomen, dat hier eenige byzondre voorvallen zoo stuksgewys worden verhaalt. Dan hun staat te weeten, dat ik van de Ruiters bedryf niet kan spreeken, zonder met eenen gewagh te maaken van andre dappre mannen, die hem in de zeeslaagen verzelden, en hun deel hadden in d'eere der kloekmoedigheit, en bevochte glorie: inzonderheit van zulke die hun bloedt en leven ten dienste van hun vaderlandt opofferden, welker lof de Historie, zonder ongerechtigheit en ondankbaarheit, met geen stilzwygen kan bedekken (Brandt 1687: 41-42).

En dan zet hij zijn verslag weer voort. Een andere keer leidt hij een onderbreking in met "Dit schryvende valt my in" (Brandt 1687: 59), of begint hij een in het

verhaal niet ter zake doende anecdote met "Van hem wordt verhaalt, 't welk hier om de vreemdigheit der zaake wordt ingevoeght" (Brandt 1687: 52). Soms krijgt men de indruk dat Brandt elke informatie die hem ter beschikking stond heeft willen gebruiken en zich geen enkele beperking oplegde. Bijvoorbeeld wanneer in 1665 de vloot bij Martinique ligt. Brandt vertelt dat men daar voor de vloot 'kassave' bakte, waarop hij gedetailleerd uitweidt over wat cassave is en hoe het wordt bereid (Brandt 1687: 365). Of hij geeft een beschrijving van een spiegelgevecht ter gelegenheid van een bezoek, in mei 1666, van de Prins van Oranje en de Keurvorst van Brandenburg en andere groten aan de vloot bij Tessel. Brandt besluit zijn verslag met

> welk schouspel dit Vorstelyk gezelschap meer vermaak scheen te geven, dan 't aanzien van een stout matroos, die zich boven op den kloot van den vlaggestok der groote bramsteng begaf, en daar op zyn hooft stondt, steekende beide zyne voeten in de lucht, dat schrikkelyk was om zien, en quam weêr onbeschaadight om laag (Brandt 1687: 468).

Dit feit, dat op niemand van het gezelschap blijkbaar enige indruk heeft gemaakt, wordt in de marge nog eens extra geaccentueerd met de aanduiding "Wonderlyke stoutheit van een matroos". De gegeven voorbeelden mogen volstaan om een indruk te geven op welke manieren Brandt zich aan wijdlopigheid te buiten gaat. En hoewel de aard van het genre geschiedschrijving een auteur veel mogelijkheden biedt om gebruik te maken van uitweidingen en een verscheidenheid van zaken te beschrijven (Jansen 2001: 295), zal een al te grote wijdlopigheid niet tot de stijldeugden zijn gerekend.

Het begin van het eerste boek

De tekstonderdelen die nog het meest aan de eis van compactheid beantwoorden zijn het *exordium* en de karakterschets, het eerste is twee pagina's groot, de laatste vijf. En verder vooral het eerste boek dat nog het zuiverst het patroon volgt van de Plutarchisch-retorische traditie, meeslepend is geschreven, zonder al te veel onderbrekingen te kennen al is het daar niet helemaal vrij van, evenmin als van documenten. Het omvat de periode vanaf 1607, De Ruyters geboortejaar, tot het midden van 1652 - het jaar waarin Jan van Riebeeck zich aan de Kaap vestigt -, wanneer de eerste schermutselingen van de Eerste Engelse oorlog plaats vinden. De tijdverdichting, het betreft de gebeurtenissen van zevenenveertig jaren, en het gebrek aan geschreven bronnen van de kant van de admiraal maken dat Brandt zijn gang kan gaan en, na een sterk retorisch begin, in een hoog tempo allerlei belangwekkende gebeurtenissen de revue laat passeren. Het gebrek aan bronnen van de kant van De Ruyter weet de biograaf anecdotisch te verklaren: de admiraal zou ooit een groot aantal papieren, waaronder "verscheide van zyne dagh- en gedenkschriften", hebben vernietigd om "'t [toekomstig] beschryven van zyn

leven te verhinderen" (Brandt 1687: 15). Deze anecdote is overigens aantoonbaar onjuist, want de bronnen - voornamelijk scheepsjournalen - over die periode zijn later grotendeels voor den dag gekomen (Prud'homme 1996: 27).

Zoals eerder gezegd begint Brandt de *narratio* met de geschiedenis en de afkomst van het voorgeslacht, hier de grootouders. En zoals in de klassieke biografie gewoonlijk goddelijke voortekenen, dromen, of varianten daarop de toekomst van de held voorspellen - zelfs in Hoofts *Henrik de Gróte* is dat nog het geval[17] - varieert Brandt dit gegeven in christelijke zin: hij vertelt hoe vijandelijke soldaten de hoeve van Michiels grootouders bij Bergen op Zoom in brand staken en de bewoners het huis uitvluchtten, terwijl Michiels vader, baby Adriaan, op zolder in de wieg lag te slapen. Gelukkig is de moeder het kind niet vergeten:

> Maar de vlam der ouderlyke liefde tot hun eenigh kindt, veel heftigher brandende dan 't ander vuur, ontstak terstondt het moederlyk hart, door den indruk der vreeze, en 't gevaar van haaren zoon, zoo dat ze, zich met een meer dan mannelyken moedt weêr in 't huis wierp, voorneemens met haar kindt te leven of te sterven. Dus vloogh ze, niet aan 't lichaam hebbende dan haar onderrok, door rook en vlam naar de zolder, rukte haaren zoon uit de wiege, die, van boven nedergeworpen, van den vader en dienstmaagdt in een deeken werdt ontfangen (Brandt 1687: 3).

Ook de moeder sprong naar beneden zodat beiden waren gered, wat de biograaf-verteller als commentaar in de pen geeft: "Dit was de wonderbaare behoudenis van dien Adriaan Michielszoon, dien de goddelyke voorzienigheit uit het vuur wou trekken, om door hem den zeeheldt Michiel de Ruiter ter werelt te brengen" (Brandt 1687: 3). En daarmee heeft hij het thema van de *providentia dei* geïntroduceerd, dat kan worden beschouwd als één van de leidende thema's van het *Leven*. De biograaf zal elke gelegenheid aangrijpen om "de voorzienigheit Godts" ten aanzien van de held te demonstreren en te becommentariëren.[18] Brandt zou inzake dit thema geïnspireerd kunnen zijn door Vossius die al eerder heeft gewezen op de geschiedenis als een spiegel van de *providentia dei* (Vossius 1990: 113-114), maar de theoloog Geeraardt Brandt is natuurlijk ook vanuit zijn eigen achtergrond met dit begrip vertrouwd geweest.

Volwassen geworden verhuist Adriaan naar Vlissingen, gaat eerst varen, maar verdient later zijn levensonderhoud als bierdrager, treedt twee maal in het huwelijk en uit dit tweede huwelijk wordt als vierde zoon Michiel geboren. Nadat Brandt heeft verteld dat de levensomstandigheden in het gezin nogal sober zijn onderbreekt hij zijn verhaal om naar klassieke parallellen te zoeken, dat wil zeggen naar personen van nederige afkomst die tot groot aanzien en hoge status zijn gekomen. Onder de voorbeelden die hij noemt zijn Themistocles en Demosthenes. Vooral de parallellie met de persoon van Themistocles is opmerkelijk. Deze was namelijk niet alleen van eenvoudige afkomst, maar als overwinnaar in de zeeslag bij Salamis (480 v. Chr.), was hij ook de verdediger van

de Griekse vrijheid tegen de Perzische koning Xerxes. Op dezelfde manier zou de Admiraal de Ruyter later de Nederlandse vrijheid verdedigen tegen haar belagers van overzee. Het is een dubbele parallellie: beiden waren van nederige afkomst tot hoge status gestegen en beiden verdedigden de vrijheid van het vaderland. De biograaf-verteller accentueert wat burger en politiek uit deze voorbeelden kunnen leren:

> Ook leeren zulke voorbeelden, dat den wegh tot eere en vermaardtheit, hooghe ampten en waardigheden, voor niemant geslooten is: dat de palm en laurier in 't midden hanght, en dat zelf de geringste van aanzien en afkomst in 't worstelperk der deught de hooghste pryzen kan winnen. En nooit wordt een Staat beter gedient, dan daar men ziet dat ook de diensten der kleensten beloont worden; en dat de geringhsten, by trappen door de steilte der gevaarlykheden opstygende, den hooghsten top der glorie bereiken (Brandt 1687: 4-5).

Vervolgens staat de biograaf stil bij De Ruyters geboortestad Vlissingen en zijn vaderland Zeeland. Brandt wijst erop dat Vlissingen tot de eerste steden behoorde die tijdens de Opstand, in 1572, het Spaanse juk afwierp. Hierna begint het eigenlijke verhaal met Michiels geboorte, op 24 maart 1607, "tot heil des vaaderlandts". Het was op een tijdstip, memoreert Brandt, dat de Zuid-Nederlandse aartshertogen Albert en Isabella zich juist bereid hadden verklaard met de Verenigde Nederlanden te gaan onderhandelen over een Bestand en hun onafhankelijkheid voorlopig te erkennen. Brandt plaatst de geboorte van De Ruyter dus nadrukkelijk in dubbel opzicht onder het gesternte van de vaderlandse vrijheid.

Hierna volgen enkele beroemd geworden anecdotes over de kindertijd van de held die vooral zijn onverschrokkenheid moeten demonstreren, zoals het verhaal dat hij als tienjarige jongen tot op de torenspits van de Vlissingse Jacobskerk klom. Brandt ziet in het stoute stukje een soort prefiguratie:

> Zoo hoogh klom in zyne kindsheit, en met zoveel gevaars, die in zyne manlyke jaaren, langs de trappen van alle scheepsdiensten, en alle de gevaarlykheden der zee en der vyanden, tot de hooghste zeeampten zoude opklimmen (Brandt 1687: 5).

Meer verhalen over Michiels jeugd volgen, die vooral in de negentiende eeuw schrijvers van kinderboeken stof hebben geboden voor spannende, het nationaal gevoel strelende boeken.[19] Michiel hield minder van leren dan van vechten, niet van school maar wel van de straat. Bij het vechten was hij altijd haantje de voorste en meestal de winnaar. Ook dit is weer aanleiding tot een variant op een bekende topos als Brandt schrijft: "Zoo dat men in die kinderstryden de voorteekens zagh van zyn volgende leven, en daaden" (Brandt 1687: 5). Er volgt nog een korte periode op de lijnbaan van de heren Lampsins, door De Rop vereeuwigd in een beroemd negentiende-eeuws, en tot op de dag van vandaag bekend gebleven, ook

weer nationalistisch kinderliedje "Een draaiersjongen".[20] En daarna brak voor de elfjarige Michiel de Ruyter het moment aan waar hij al die tijd naar had uitgezien: als bootsmansjongen mocht hij, in 1618, eindelijk naar zee. Daarmee was zijn jeugd afgesloten en begon het volle leven. Deze strakke en sobere vormgeving beantwoordt volledig aan de eisen van een *vita* van een *persona publica*. Vanaf dat moment ontvouwt zich in het eerste boek langzaam De Ruyters carrière tot 1653, van bootsmansjongen tot kapitein op een eigen vrachtvaarder. Hij voer meestal in dienst van of later voor de Vlissinger kooplieden de Gebroeders Lampsins, met in 1641-1642 een intermezzo als bevelvoerend zee-officier in 's lands dienst op een marine-expeditie tegen de Spanjaarden. In de loop van het eerste boek zien we Brandt heel voorzichtig het geijkte, strakke patroon van de klassieke *vita* loslaten, de eerste documenten zoals enkele complete brieven en een vlootlijst worden opgenomen.

Het tweede boek begint met een uiteenzetting over het verschil in opvatting tussen de Engelsen en de Nederlanders inzake het gebruik van de zee. Bij de Engelsen staat de machtsvraag voorop, zij willen de zeeën beheersen, de Nederlanders daarentegen komen op voor vrije handel en scheepvaart op zee (Brandt 1687: 38-39). Deze minder narratieve aanpak laat al zien dat Brandt vanaf het tweede boek het concept van de Plutarchisch-retorische biografie grotendeels heeft losgelaten en zich oriënteert op de traditie van de heroïsche geschiedschrijving zoals die zijn neerslag vond in het genre van de historiën. Die biedt hem de mogelijkheden om samenhangende gebeurtenissen in één of meer boeken te concentreren, dieper in te gaan op oorzaak en gevolg van gebeurtenissen, politieke achtergronden meer te belichten en zaken extra te accentueren. Zo is bijvoorbeeld het vierde boek bijna geheel gewijd aan de beschrijving van De Ruyters interveniërende machtsvertoon in 1659 en 1660, tijdens een van de oorlogen tussen Denemarken en Zweden, met een vloot in de Sont en de Oostzee. De boeken zes en zeven beschrijven De Ruyters vlagvertoon in 1664-1665 in Noord-Afrika (Algiers), bij de Kaapverdische eilanden, in West-Afrika (Guinee, Sierra Leone en de Goudkust) - voor zover we weten is hij niet zuidelijker in Afrika geweest - en de oversteek naar het Caraïbische gebied. Het gehele negende boek behandelt alles wat samenhangt met de tocht naar Chatham in 1666. De gebeurtenissen van het rampjaar 1672 nemen drie volledige boeken in beslag, elf, twaalf en dertien. Het achttiende boek verhaalt De Ruyters laatste expeditie naar de Middellandse Zee in 1676 met het zeegevecht bij Sicilië waarin hij dodelijk wordt verwond en met zijn voorbeeldig sterfbed. Dit laatste boek eindigt met een uitvoerige karakterschets en de epiloog waarin de terugreis met het gebalsemde lichaam naar Amsterdam, de staatsbegrafenis, de eerbewijzen en het grafmonument worden beschreven.

Eerst nu we het hele werk overzien, kunnen we concluderen dat Brandts toespeling, in het *exordium* van *Het leven en bedryf*, op Hoofts *exordium* van de

Neederlandsche Histoorien meer betekent dan alleen maar een bewonderend signaal voor de lezer. Hij geeft daarmee aan dat hij zich ook oriënteert op de heroïsche geschiedschrijving en niet alleen meer op de Plutarchisch-retorische traditie van de biografie.

Afronding

Deze rondgang door *Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter* leidt tot de vraag of Brandt, toen hij begon te schrijven, een duidelijke conceptie voor ogen had van wat hij wilde. Met het *exordium* en het begin van het eerste boek in gedachten, ben ik geneigd de vraag bevestigend te beantwoorden. Aanvankelijk zal hij De Ruyter hebben willen presenteren als een christelijke deugdheld die, geleid door de voorzienigheid Gods en tegen de achtergrond van zijn liefde voor de Nederlandse vrijheid, in zijn leven en werken ten dienste van het vaderland tot grote hoogte is gestegen. En die conceptie zal hij hebben willen uitwerken binnen het paradigma van de Plutarchisch-retorische biografie. Als we daarvan uitgaan, moet er, misschien al in de voorbereidende fase, maar ik ben eerder geneigd aan te nemen tijdens het schrijven, een moment zijn geweest dat het keurslijf van de klassieke biografie zo ging knellen, dat hij dat van zich af heeft geschud en zijn heil gezocht bij de grotere mogelijkheden die het concept van de historiën bood. Factoren die dat proces in de hand kunnen hebben gewerkt zijn ten eerste de overstelpende hoeveelheid documenten in het archief van De Ruyter en ten tweede Brandts drang naar het geven van de historische waarheid die resulteerde in een streven naar volledigheid. Dit laatste heeft er in elk geval toe geleid dat Brandts biografie een *Fundgrube* voor historici is geworden. Documenten die elders verloren zijn gegaan, vindt men in dit boek afgedrukt. In die zin kan *Het leven en bedryf* worden vergeleken met het historiografisch werk van Pieter Bor.[21]

Maar er kunnen ook nog twee andere factoren mee hebben gespeeld namelijk die van te weinig afstand in de tijd en misschien die van een zeker gebrek aan affiniteit met oorlogsgeweld en krijgsrumoer. Een enkel woord over de te korte afstand in de tijd. Het zou kunnen dat Brandt, doordat de gebeurtenissen zo dichtbij lagen - de zee-oorlogen beginnen immers pas in de jaren vijftig -, te veel in de epische fase is blijven steken om een term van Jan Romein te gebruiken (Romein 1975: 14). De biograaf kon nog niet de nodige afstand nemen, heeft daardoor te weinig in zijn materiaal kunnen of willen selecteren en kon uiteindelijk niet boven zijn stof komen te staan.

En dan is er de kwestie van de affiniteit. Ongetwijfeld zal Geeraardt Brandt De Ruyter hebben bewonderd als de grote admiraal die met zijn beleid en strategisch inzicht de vijanden van de Nederlandse vrijheid van onze kusten heeft weten te houden. Maar toch, Brandt was een irenisch mens, een theoloog, een

kerkhistoricus en een dichter die zich in hoofdzaak bezighield met kerkgeschiedenis en literatuur. Schrijven over predikanten, staatslieden, denkers en dichters zal hem makkelijker zijn gevallen dan over militairen en strategen. Het kan dan ook nauwelijks anders dan dat hij diep in zijn hart weinig betrokkenheid voelde bij al het krijgsrumoer en oorlogsgeweld dat hij moest beschrijven en waar hij toch wat vreemd tegenover moet hebben gestaan. Daar kwam nog bij dat hij blijkbaar geen enkel inzicht had in zaken als navigatie en strategie op zee (Van der Moer 1988: 5). Juist zo'n gebrek aan affiniteit kan mede een oorzaak zijn geweest van het feit dat hij niet boven zijn stof kwam te staan, en vooral dat hij te weinig artistieke bezieling toonde. Het is toch op z'n minst opmerkelijk dat hij in dezelfde tijd dat hij *Het leven en bedryf* voltooide, een in alle opzichten puntgave en betrokken korte biografie van zijn in 1683 gestorven zoon Gerard schreef, *Het leven van Gerard Brandt de Jonge* (Duits 2001: 335-336).

Hoe dit ook zij, het boek zoals het nu voor ons ligt is een mengvorm geworden van biografie en historiën. Het komt er op neer dat de geschiedenis van de Nederlandse zee-oorlogen tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw beschreven wordt aan de hand van leven en werk van Michiel Adriaanszoon de Ruyter. Daarmee creëerde Brandt een andere vormgeving voor de biografie van publieke personen die aan toekomstige biografen aanzienlijk meer mogelijkheden bood dan zij tot nu toe hadden gehad. Brandts voorbeeldfunctie blijkt uit het feit dat deze nieuwe vormgeving in de eerste decennia van de achttiende eeuw regelmatig werd nagevolgd: ik noem hier slechts *Historie van het leven des heeren Huig de Groot* (1727-1732) van Kaspar Brandt en Adriaan van Cattenburgh, *Leeven en dood der doorluchtige heeren gebroeders Cornelis de Wit en Johan de Witt* (1705) van Emanuel van der Hoeven en *Het leven van Willem de I* (1732) door Lieven de Beaufort.

Ondanks alle gebreken die het werk aankleven, markeert het verschijnen van *Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter* een belangrijk moment in een ontwikkeling. We zijn er in dit werk getuige van hoe de biograaf zich losmaakt uit de cocon van de Plutarchisch-retorische traditie, die per definitie moest leiden tot geïdealiseerde levensbeschrijvingen. Vanaf dat moment kan de Nederlandse biograaf afstand nemen van strakke, traditionele concepties, zijn vleugels uitslaan en gaan streven naar meer historisch realisme. Het is overigens een ontwikkeling die niet op zichzelf staat, maar ook elders in Europa valt waar te nemen (Stauffer 1930: 222). De ontvoogding van de biografie is begonnen.

Vrije Universiteit, Amsterdam

Bibliografie

Brandt, G. 1677. *G. Brandts Historie der Reformatie, en andere kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aentekeningen en aenmerkingen.* Naerder oversien, merklijk vermeerdert, en vervolgt tot het jaer 1600. Tweede druk. Dl.1. Amsterdam: Rieuwertsz, Jan, Henrick en Dirk Boom.

Brandt, G. 1687. *Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter, Hertog, Ridder, &c. L. Admiraal Generaal van Hollandt en Westvrieslandt. [...].* Amsterdam. Voor Wolfgang, Waasberge, Boom, Van Someren en Goethals. MDCLXXXVII.

Brandt, G. 1913. *Uit het leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruiter, Hertog, Ridder etc., L. Admiraal-Generaal van Holland en Westfriesland.* Bloemlezing met inleiding door G. Kalff. 2e druk. Amsterdam.

Brandt, G. 1932. *Het leven van Pieter Corn. Hooft en de Lykreeden.* Uitgegeven door P. Leendertz Jr. 's-Gravenhage.

Brandt, G. 1988. *Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter, Hertog, Ridder, &c. L. Admiraal Generaal van Hollandt en Westvrieslandt. [...].* Amsterdam. Voor Wolfgang, Waasberge, Boom, Van Someren en Goethals. MDCLXXXVII. Fotografische herdruk t.g.v. 500 jaar marine en 175 jaar Koninklijke Marine in een genummerde oplage van 2500 exemplaren. [Met een afzonderlijk 'Ten geleide' door A. van der Moer]. Franeker.

Buijnsters, P.J. & Buijnsters-Smets, Leontine. 2001. *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende eeuw.* Zwolle.

Clifford, James L. (ed.). 1962. *Biography as an Art. Selected Criticism 1560-1960.* London, New York, Toronto.

Dibbets, G.R.W. 1991. *Vondels zoon en Vondels taal. Joannes Vollenhove en het Nederlands.* Amsterdam.

Duits, H. 1992. De levens der doorluchtige poeeten II. Kanttekeningen bij Geeraardt Brandts biografieën van Hooft en Vondel. In: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek* (13): 91-120.

Duits, H. 1997. De biograaf aan het werk: enkele historiografische aspecten van Hoofts Henrik de Gróte. In: Jansen, Jeroen (red.). *Zeven maal Hooft. Lezingen ter gelegenheid van de 350ste sterfdag van P.C. Hooft, uitgesproken op het herdenkingscongres in de Amsterdamse Agnietenkapel op 21 mei 1997,* 99-121.

Duits, H. 2001. "Zulk een zoon". Geeraardt Brandt over het leven van zijn zoon Gerard: een vergeten biografie. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (117): 321-341.

Haes, J. de. 1740. *Het leven van Geeraert Brandt, beschreven door Joan de Haes.* [...]. 's-Gravenhage: Kornelis Boucquet.

Hooft, P.C. 1626. *Henrik de Gróte. Zyn leven en bedryf.* Amsterdam: Blaeu, Willem Jansz.

Hooft, P.C. 1642. *Neederlandsche Histoorien, sedert de ooverdraght der Heerschappye van Kaizar Karel den Vyfden, op Kooning Philips zynen zoon.* Amsterdam: Elzevier, Louys.

Janssen, A.E.M. 1981. Pieter Bor Christiaenszoon (1559-1635), geschiedschrijver van "waerheyt ende onpartijschap". In: Geurts, P.A.M. & Janssen, A.E.M. *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd.* 2 dln., dl. 1: 21-38. 's-Gravenhage.

Jansen, Jeroen. 1995. *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance.* 2 dln. Hilversum.

Jansen, Jeroen. 2001. *Decorum. Observaties over de literaire gepastheid in de renaissancistische poëtica.* Hilversum.

Kalff, G. 1906-1912. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* 7 dln. Groningen.

Knuvelder, G.P.M. 1970-1976. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde.* 5e. geheel herziene druk. 's-Hertogenbosch.

Leendertz P. Jr. 1931. *Bibliographie der werken van P.C. Hooft.* 's-Gravenhage.

Moer, A. van der .1988. "Ten geleide". Bij Brandt, Gerard. *Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter, [...].* Amsterdam, Voor Wolfgang, Waasberge, Boom, Van Someren en Goethals. MDCLXXXVII. Fotografische herdruk [...] Franeker.

Oostrom, J.Ph. van. 1981. Hooft gaet een werk aen. De vormgeving van het exordium van de *Nederlandsche Historiën.* In: Grootes, E.K. e.a. (red.). *Uyt liefde geschreven. Studies over Hooft 1581.16 maart.1981.* Groningen, 205-214.

Prud'homme van Reine, Ronald. 1996. *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter.* Amsterdam, Antwerpen: Open Domein nr. 32.

Romein, Jan. 1946. *De biografie. Een inleiding.* Amsterdam.

Romein, Jan. 1975. Spieghel Historiael van de Tachtigjarige Oorlog. In: Presser, J. *De Tachtigjarige Oorlog.* Amsterdam, Brussel, 11-54.

Spies, Marijke. De dominee's, de schooljongen en de professor: tranen over de dood van Michiel Adriaansz. de Ruyter. In: Ibsch, Elrud; Kunne, Andrea; Pumplun, Cristina (red.) *De Literaire Dood.* Assen, 87-104.

Stauffer, Donald A. 1930. *English biography before 1700.* Cambridge Mass.

Tacitus, Cornelius C. 1684. *Jaarboeken en Historien, ook zyn Germanië, en 't Leeven van J. Agricola, in 't Hollandtsch vertaalt door den Heer Pieter Corneliszoon Hooft, [...].* Amsterdam: Boom, Hendrik & de weduwe van Boom, Dirk.

Tacitus. 1962. *The Histories.* Moore, Clifford H. (vert.). London (Cambridge Mass): Loeb Classical Library.

Thieme, Ulrich & Becker, Felix (begründet von). 1907-1950. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart.* Leipzig.

Verkruijsse, P. J. Moord en Brandt. *Literatuur* 6, 3: 177-179.

Vondel, J.V. 1682. *J.V. Vondels Poëzy of Verscheide Gedichten, Op een nieu by een vergadert, en met veele ook voorheen nooit gedrukte dichten vermeerdert: Mitsgaders een*

aanleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste en het Leven des Dichters. Franeker, Voor Leonard Strik. 2 dln.

Vossius, Gerardus. 1990. *Geschiedenis als wetenschap*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Cor Rademaker. Baarn. Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland.

Winkel, J. te. 1922-1927. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Haarlem. 7 dln.

Noten

1 Dit artikel is een bewerking van het gelijknamige college dat ik op 1 maart 2002 hield ter gelegenheid van mijn afscheid als Universitair Docent van de Opleiding Nederlands aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

2 De voornaam Geeraardt kent verschillende spellingsvarianten zowel op de titelpagina's van Brandts eigen werken, als in de literatuur over hem. De door mij gebruikte spelling gaat terug op de variant op de titelpagina van Brandts *Het leven van Pieter Corn. Hooft* (1677). Ik heb deze variant al eerder gebruikt in enkele publicaties vgl. Duits 1992 en Duits 2001.

3 De Ruyters moderne biograaf Prud'homme van Reine wijst er op dat de journalen kernachtig beknopt zijn, geen uitweidingen kennen, maar nuchter en zakelijk verslag doen. En hoewel de admiraal probeerde zo goed mogelijk Nederlands te schrijven, is zijn Zeeuwse achtergrond in zijn taalgebruik onmiskenbaar. Slechts bij tijd en wijle treffen we meer persoonlijke waarnemingen aan die de journalen hun meerwaarde geven. Duidelijk is wel dat De Ruyter in zijn journalen geen persoonlijke emoties toeliet (Prud'homme 1996: 26).

4 Vgl. Duits 1992: 92.

5 Hierover: Duits 2001.

6 Ik raadpleegde het exemplaar in de UBA, sign. 373A14.

7 Over dit Epicedium: Spies 1998: 97-103.

8 Zij zijn van de hand van Bastiaen Stoopendael (1636/37-1707) (Thieme en Becker 1938: 32, 258-259).

9 Het betreft waarschijnlijk de bekende graveur Joseph Mulder (1659/60-ca. 1718). (Thieme en Becker 1931: 25, 258-259).

10 Deze fotomechanische herdruk, zogenaamd naar de editie van 1687, met een apart "Ten geleide" van A. van der Moer, werd uitgebracht door Uitgeverij Van Wijnen te Franeker ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan van de marine in de Lage Landen en van 175 jaar Koninklijke Marine. De editie werd door P.J. Verkruijsse (1989), op editietechnische gronden, in het tijdschrift *Literatuur* uiterst kritisch besproken.

11 Zie hiervoor: Clifford 1962: 7-8, 17-19.

12 Vgl. Brandt 1932: 24, 27-29, 36; Jansen 1995: 204, 207, 212.

[13] Over de redactie van Hoofts exordium: Van Oostrom 1981.

[14] De eigenlijke tekst van de eerste druk van Henrik de Gróte uit 1626 omvat 243 pagina's. Vgl. hierover Leendertz 1931.

[15] Het verlies van beide armen of beide ogen levert dan 1500 gulden op, dat van een voet 200 gulden (Brandt 1687: 380).

[16] Over "dispositionele" en "elocutionele" brevitas in de geschiedschrijving zie: Jansen, 1995: 196-214.

[17] Hooft 1626: 2-3, Duits 1997: 107.

[18] Enkele ander voorbeelden: Brandt 1687: 218, 354, 361, 388, 422, 541.

[19] Ik noem: G. Engelberts Gerrits, Het leven en de daden van M.A. de Ruiter, Neêrlands doorluchtigsten zeeheld (1823); P. Louwerse, Vlissinger Michiel of Neerlands glorie ter zee (1880). Hierover: Prud'homme 1996: 350-351, 356. Over Louwerse eveneens: Buijnsters 2001: 124-126.

[20] Het lied is bekend geworden door de regels van de eerste strofe: "In een blauwgeruite kiel, // draaide hij aan't groote wiel, // de ganse dag" vgl. Prud'homme 1996: 355.

[21] Zie hierover: Janssen 1981.

Vermakelijke verhalen van een natuurlijke natuuronderzoeker. De literaire vormgeving van de reisverslagen van François le Vaillant

Siegfried Huigen

Two facets of François le Vaillant's South African travel accounts (1790/1795) are analyzed in this article: his use of anecdotes as a means to make descriptions more lively and self-presentation to create a sense of discursive coherence. Both of these facets helped to make Le Vaillant's writing more enjoyable to the contemporary reading public and explain the enormous popularity of his work at the end of the Eighteenth Century. One aspect of the latter facet – the pose of the naturalist who was educated by nature itself – was used by Le Vaillant to demolish the pretentions of his scholarly colleagues, and, at the same time, to acquire a higher scientific authority than they.

Inleiding

De enige Surinaamse schrijver met wereldfaam is François le Vaillant (1753-1828). Hij werd in 1753 in Paramaribo geboren en woonde daar tot zijn tiende toen hij in 1763 met zijn ouders vertrok naar Frankrijk. Le Vaillant is beroemd geworden door zijn Zuid-Afrikaanse reisbeschrijvingen. Van 1781 tot 1785 maakte hij twee lange reizen door Zuid-Afrika, eerst naar het oosten van de Kaapkolonie en daarna naar het noorden, misschien tot in Namibië. De beschrijving van zijn reizen verscheen in twee boeken, de *Voyage de M. Le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, Dans les Années 1780, 81, 82, 83, 84 & 85* van 1790, die zijn reis naar de Oost-Kaap beschrijft en de *Second Voyage de M. Le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1783, 84 et 85* van 1795 met een beschrijving van zijn reis naar het grensgebied tussen Zuid-Afrika en Namibië. Zijn Surinaamse afkomst zal hem goed van pas zijn gekomen tijdens zijn reizen. Anders dan zijn reizende tijdgenoten, zoals de Zweden Sparrman en Thunberg, lijkt hij nergens problemen gehad te hebben om zich in Zuid-Afrika verstaanbaar te maken. Maar door zijn Surinaamse jeugd was zijn Frans helaas niet al te best en moesten zijn geschriften bewerkt worden. Zijn eerste reisverslag werd geredigeerd door zijn in Frankrijk geboren vader en het relaas van zijn tweede reis door Casimir Varon (1761-1796). Onduidelijk is hoe groot de invloed van deze redacteurs op de teksten was

(Rookmaaker 1989: 185). Behalve deze twee reisbeschrijvingen publiceerde Le Vaillant tussen 1796 en 1812 een zesdelige *Histoire Naturelle des Oiseaux d'Afrique*, waarmee hij een belangrijke plaats verwierf in de geschiedenis van de ornithologie, niet alleen in Zuid-Afrika, maar ook internationaal (vgl. Stresemann 1951: 89-103).

De reisbeschrijvingen van Le Vaillant waren uitzonderlijk populair. Naast verschillende edities in het Frans verschenen er vertalingen in het Duits, Engels, Nederlands, Italiaans, Zweeds en Deens, soms in verschillende edities.[1] Behalve veel gelezen was Le Vaillant ook omstreden. Hij zou volgens negentiende-eeuwse ornithologen verschillende vogelsoorten in zijn *Histoire Naturelle des Oiseaux d'Afrique* zelf bedacht hebben (Rookmaaker 1989: 188-9). Volgens latere reizigers was het ook uiterst twijfelachtig dat hij zo ver in het oosten en noorden van zuidelijke Afrika was doorgedrongen als hij in zijn reisbeschrijvingen voorgaf (Forbes 1973). In twintigste-eeuwse publicaties is men echter geneigd hem meer krediet te geven dan een eeuw eerder. De historische kartograaf Forbes kan niet uitsluiten dat Le Vaillant toch diep in het binnenland gelegen gebieden bezocht heeft (Forbes 1973: 89); de historische zoöloog Rookmaaker doet zijn best Le Vaillants ornithologische werk te verdedigen (Rookmaaker 1989: 189-190).

De grote populariteit van Le Vaillant tot in de negentiende eeuw wijst erop dat zijn geschriften kwaliteiten bezaten om een groot publiek te kunnen bereiken. Een van de kopstukken van de Duitse *Aufklärung*, de literator en geograaf Georg Forster (1754-1794), was vol lof over Le Vaillants *Voyage* van 1790. Forster schreef maar liefst twee uitgebreide recensies, in de *Göttingische Anzeigen* (1790) en de *Allgemeine Literatur-Zeitung* (1791), waarin hij Le Vaillant verheft tot een model voor de contemporaine reisliteratuur.[2] En Forsters woord had in Noordwest-Europa een groot gewicht, omdat hij beroepsmatig de reisliteratuur goed volgde en zelf ook een belangrijke bijdrage aan het genre had geleverd in zijn verslag van een reis met James Cook naar de stille Zuidzee (*A Voyage round the world* (1777)) en zijn *Ansichten vom Niederrhein* (1790), een boek dat binnen de Duitse literatuurgeschiedenis beschouwd wordt als een baanbrekend werk.[3] Forster kende Kaapstad bovendien van korte bezoeken in 1772 en 1775, tijdens zijn wereldreis met Cook.

Wat vonden Georg Forster – en zoveel andere lezers – nu zo aantrekkelijk aan het werk van Le Vaillant dat zijn reisbeschrijvingen zo'n grote verspreiding hadden?[4]

Het soort boeken dat Le Vaillant schreef, droeg allereerst bij aan zijn populariteit. De vraag naar reisliteratuur was aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw groot. Daarbij kwam nog dat Europese lezers speciale belangstelling hadden voor reisliteratuur over Zuid-Afrika, omdat Zuid-Afrika de enige toegang vormde tot een heel continent. Pas in de negentiende eeuw zou de rest van Afrika voor Europeanen ontsloten worden. Tot die tijd moest

men het stellen met Zuid-Afrikaanse reisbeschrijvingen om een indruk te krijgen van de daar wonende "natuurvolken" en vooral van de indrukwekkende dierenwereld (Huigen 2001/2002). Er viel nog veel te ontdekken, bleek kort voor de publicatie van Le Vaillants reisbeschrijvingen. In 1760 was bijvoorbeeld de giraffe (opnieuw) ontdekt, waarvan men lang gedacht had dat hij niet meer dan een fabelwezen uit oude bestiaria was. Zo'n ontdekking schiep verwachtingen. Op het moment dat Le Vaillant zijn reisbeschrijving begon te publiceren was er bovendien nog niet zoveel beschikbaar aan Zuid-Afrikaanse reisliteratuur. De kenners hadden aan het einde van de achttiende eeuw meestal de beschikking over het als verouderd beschouwde werk van Peter Kolb(e) en de reizen van de Abbé de la Caille – beiden reizigers die niet ver in het binnenland waren doorgedrongen.[5] Van meer recente datum waren het verslag van een VOC-expeditie naar Namibië, de korte reisverslagen van Masson en Paterson en het uitgebreide reisverslag van Sparrman.[6] Alleen de laatste beschikte als leerling van de grote Linnaeus over voldoende wetenschappelijke papieren, aan het einde van de achttiende eeuw een vereiste om door iedereen serieus genomen te worden.[7] Le Vaillant voegde aan deze nog kleine verzameling omvangrijke en geïllustreerde reisverslagen toe (1010 bladzijden in de tweedelige Franse quarto-uitgave en 1810 bladzijden in de vijfdelige Nederlandse octavo-uitgave). Alleen daarom kon hij al rekenen op belangstelling.

Forsters recensies geven echter te kennen dat het minder de inhoud en meer de vorm van Le Vaillants werk was die als uitzonderlijk werd ervaren. Over de inhoud was Forster kort. Er stond niet veel in de *Voyage* wat niet al bekend was uit andere bronnen, al was wat Le Vaillant op dit terrein te bieden had wel de moeite waard (Forster 1992: XI, 226, 275). Wat Forster echter vooral trof was de vormgeving, zozeer zelfs dat hij later zijn eigen opvattingen over het reisverslag aanpaste aan die van Le Vaillant (Hentschel 1999: 56). Le Vaillant was er volgens Forster in geslaagd om zijn lezer tot het einde te blijven boeien door een verhaal te vertellen in plaats van een onsamenhangende hoeveelheid informatie uit te storten, zoals maar al te vaak in andere reisbeschrijvingen het geval was:

> Wenn man diese Reisebeschreibung einmal in die Hand genommen hat, kann man sie nicht ungelesen wieder weglegen, und indem man liest, läuft der Faden der Erzählung so ohne allen Anstoß, ohne alle Unebenheiten fort, daß die Vorstellung eines Unzertrennlichen, gleichsam beseelten, Ganzen dem Leser von Anfang bis zu Ende gegenwärtig bleibt, dahingegen die Werke des geschmacklosen Fleißes von diesem schöpferischen Gepräge nicht die geringste Spur verrathen, sondern todte Zusammensetzungen sind [...] (Forster 1992: XI, 225).

Le Vaillant geeft volgens Forster een synthetisch, "bezield" en goed gecomponeerd totaalbeeld. Door vermakelijke anecdotes over zijn huisdieren en vooral over het door Le Vaillant vereerde Gonaqua-meisje Narina, houdt hij de

spanning erin (228). Zelfs als Le Vaillants voorstelling van zijn liefdesavontuur met Narina mooier is dan de werkelijkheid, is dat voor Forster geen bezwaar (228). In zijn tweede recensie drukt Forster zich nog sterker uit. Hij noemt de reisbeschrijving van Le Vaillant daar een "kunstwerk" en de episode met Narina een "kleine roman" (275). Hij legt nu helemaal de nadruk op de literaire betekenis van Le Vaillants reisbeschrijving.

Le Vaillant mag een goed verteller zijn, maar dan wel een zeer egocentrische verteller. Veel van de door Forster geroemde literaire kwaliteiten hangen volgens mij samen met een of andere vorm van zelfpresentatie door Le Vaillant. Le Vaillant is in zijn verhaal en op afbeeldingen steeds prominent aanwezig. Hij is de verteller en focalisator van zijn reisverslag. Hij voegt verhalen in van zijn avonturen die de lezer weinig feitelijke informatie bieden over de landstreken waar hij doorheen trekt. Zijn reisverslag schept daardoor de indruk van een persoonlijk relaas in plaats van een bron van objectieve informatie over een vreemd land. Grote delen van zijn reisbeschrijvingen lezen daardoor als de avonturen van François le Vaillant in het vreemde land van giraffen en Hottentotten.

In het onderstaande wil ik aandacht geven aan de twee facetten van Le Vaillants reisbeschrijvingen die Forster zo goed bevallen: de anecdotes, zoals die over zijn avontuur met Narina, en Le Vaillants vermogen de zeer diverse ervaringen en observaties tot een persoonlijke belevenis te maken die de lezer in staat stelt zuidelijk Afrika als belevenissen van Le Vaillant te ervaren. In een daarna volgende afdeling wil ik aantonen hoe Le Vaillant in het verlengde van de verhalen over zijn belevenissen het optreden van achttiende-eeuwse natuuronderzoekers bespot en tegelijk probeert op een geraffineerde wijze voor zichzelf gezag (*auctoritas*) te verwerven als een natuurlijke natuuronderzoeker die de pretenties van zijn schoolse collega's kan verwerpen. Voor het gemak van de lezer verwijs ik in het onderstaande naar de getrouwe Nederlandse vertaling van J.D. Pasteur (vijf delen in octavo, 1791-1798; de *Voyage* is afgedrukt in de eerste twee delen, de *Second Voyage* in de laatste drie).[8]

Anecdotes

Forster werd geamuseerd door de charme van de niet helemaal geloofwaardige verhalen die Le Vaillant vertelt. Die verhalen variëren van kluchtig tot flauwsentimenteel. In het verslag van zijn eerste reis krijgen we bijvoorbeeld allerlei vermakelijks te horen over zijn tamme Baviaan Kees: hoe waakzaam hij is, hoe goed als gezelschap voor de eenzame reiziger (die overigens ook enkele inheemse knechten bij zich had) en hoe hij Kees een poets bakt als deze zijn dagelijkse rantsoen brandewijn wil drinken (Le Vaillant: I, 121-126; 218-220). De trouwe knecht Klaas redde het leven van zijn meester toen deze achtervolgd werd door een aangeschoten olifant (I, 199-203). Klaas wordt voor zijn diensten uitbundig

in de reisbeschrijving bedankt: "Gevoelig hart, brave man! het uur is gekoomen om u dit eenvoudig gedenkteken op te rigten" (I, 199), namelijk een lofprijzing van Klaas in het reisverslag, vergezeld van een afbeelding die Klaas moet voorstellen en waarvan Le Vaillant zegt dat deze naar het leven is getekend. Het bekendste verhaal en ook het verhaal dat Forster het meest heeft getroffen is het niet voor iedereen even geloofwaardige verslag van de affaire met het Gonaqua-meisje Narina (I, 336-349). Deze anecdotes dienen duidelijk een doel in Le Vaillants reisverslag. Ze zorgen voor vermakelijke afwisseling tussen de overdaad aan feitelijke informatie die elk reisverslag, zelfs dat van Le Vaillant, bevatte. Het Narina-verhaal wordt bijvoorbeeld gebruikt om een leerzame verhandeling over de cultuur van de Gonaqua's en "Kaffers" te omsluiten.

Le Vaillant zei dat hij Narina voor het eerst opmerkte tijdens het uitwisselen van geschenken met het opperhoofd van de Gonaqua's. Ze was toen een meisje van zestien dat zich bij de eerste kennismaking terughoudend opstelde (Le Vaillant: I, 336). Le Vaillant "vond haar bekoorlijk, zij hadt de frischste en schoonste tanden van de waereld; haare sierlijke en losse gestalte en minverwekkende vorm van haar lighaam zou het penseel van Albane[9] tot model kunnen dienen [...] De indruk der schoonheid is algemeen; zij is eene vorstin, welker rijk overal is" (I, 337). Nadat hij haar wat geschenken had gegeven werd ze toeschietelijker.

De affaire blijft beperkt tot wederzijdse plagerijen en vleierijen. Hij plaagt haar wanneer ze met haar vriendinnen gaat zwemmen door op de oever op hun uitgetrokken kleren te gaan zitten (I, 347) en zij hem weer met "dartele stoeierijen" (I, 348). Hij schiet vogels voor haar in plaats van voor zijn verzameling (I, 349), maar hij bewaart toch tegenover haar zijn "ingetogenheid" en stuurt haar naar haar moeder als hij wil gaan slapen (I, 342). Voor lezers die gewend waren aan achttiende-eeuwse romans was dit prikkelende lectuur. De lezer zal daarom uitgezien hebben naar een voortzetting van het verhaal over Narina. Ze wordt door Le Vaillant achter de hand gehouden tijdens de volgende bladzijden die een uitgebreide beschrijving bevatten van de zeden en gewoonten van de Gonaqua's. De verwachting dat Narina nog eens in het verhaal haar verschijning zal maken, houdt de spanning erin.

De onderwerpen van de etnografische beschrijving tussen de Narina-gedeelten komen overeen met andere reisverslagen en Le Vaillant volgt ook een oude gewoonte in reisverslagen om zijn kennis systematisch te presenteren. Naast een verslag over de Gonaqua's biedt hij ook een korte kennismaking met de "Kaffers". Elders komen de Namaqua's, Houzouana's en Bosjesmannen op dezelfde systematische wijze aan bod. Het verschil met beschrijvingen van de zeden van "primitieve" volken door andere auteurs is dat Le Vaillant lustig moraliseert over de voordelen van het primitieve leven. De Gonaqua's zijn in zijn voorstelling niet alleen mensen met allerlei afwijkende gewoonten, maar ook mensen die in een gelukzalige toestand leven, ver van de degenererende invloeden van de Europese beschaving:

> 'Gelukkige stervelingen,' zeide ik, behoudt nog lang die dierbaare eenvoudigheid; maar leeft onbekend! Arme Wilden, beklaagt u niet van onder eene brandende lugtstreek, op eenen dorren en verdroogden grond, die naauwlijks hei en braamstruiken voortbrengt, geboren te zijn; beschouwt, ach! Beschouwt uwen toestand liever als eene merklijke gunst des hemels; uwe woestijnen zullen nooit de begeerlijkheid der Blanken opwekken; vereenigt u met de gelukkige volksbenden, die het geluk hebben hen niet meer dan gij te kennen; vernielt, verduistert tot de geringste spooren van dat geele stof [goud, S.H.], dat zig in uwe holen en rotsen vormt; gij zijt verloren, als zij het ontdekken (I, 109-110).

Het verheerlijken van het primitieve leven werd ook door anderen gedaan, maar het was niet gebruikelijk Hottentotten,[10] zoals de Gonaqua's, in dit opzicht te idealiseren. Er bestond immers een hardnekkige traditie Hottentotten als een lage levensvorm te beschouwen. Ze hadden volgens veel reizigers geen verstaanbare taal, onsmakelijke eetgewoonten en een bijzonder afstotend uiterlijk (Huigen 1996: 23-59). Hoewel op deze voorstelling aan het begin van de achttiende eeuw al door Peter Kolb kritiek gegeven werd, was een volstrekte idealisering nieuw. Nieuw was het ook een Khoivrouw, zoals Narina, op te voeren als toonbeeld van schoonheid.

Deze idealisering impliceerde niet noodwendig een groot begrip. Het beeld van de Gonaqua's is door Le Vaillant eerder zo geconstrueerd om het aan het stereotype van de edele wilde te laten beantwoorden. Narina had bijvoorbeeld eigenlijk een ongenoemde, andere naam. Le Vaillant vond hem echter niet alleen moeilijk uit te spreken, maar ook lelijk en betekenisloos. Daarom herdoopte hij haar tot Narina, "dat in de Hottentotsche taal bloem betekent" en hij verzocht haar om die "fraaie" naam voortaan te behouden. Zij beloofde dit voor de rest van haar leven te zullen doen ter nagedachtenis aan hun liefde die op dat moment overigens nog moest beginnen (I, 340).

Zelfpresentatie

Le Vaillant is in zijn boek bijzonder prominent aanwezig als verteller, focalisator en personage. Je kunt hem letterlijk niet over het hoofd zien, doordat hij ook op illustraties is afgebeeld.[11] Le Vaillant is dikwijls zichtbaar op de topografische afbeeldingen in zijn reisbeschrijvingen. Je ziet hem op verschillende afbeeldingen met een breedgerande en bepluimde hoed rondbewegen. Als hij zelf niet te zien is, dan wel zijn attributen: zijn tent en wagen, huisdieren, personeel. Bijna alle topografische afbeeldingen geven te kennen dat Le Vaillant ter plaatse aanwezig was, voor het Heerenlogement, in de Olifantsrivier, in Namaqualand, aan de oevers van de Oranjerivier. Om de aandacht op zijn aanwezigheid te vestigen, is meestal zijn kamp op de voorgrond afgebeeld.

Het informatiegehalte van dit soort afbeeldingen is vaak gering. De contouren van het landschap zijn meestal nauwelijks of niet te herkennen.[12] De topografische

prenten lijken daarom minder een informatieve en meer een illustrerende waarde te hebben.[13] Ze geven meer een beeld van de belevenissen van Le Vaillant op een bepaalde plaats – illustreren ze – en minder van het landschap in een streek. Een extreem voorbeeld is de afbeelding van het oversteken van de Olifantsrivier, in de West-Kaap (zie afbeelding 1). Le Vaillant moest deze rivier zittend op een boomstam die door zijn knechten werd getrokken oversteken, omdat hij niet kon zwemmen. Hij is in het water van de woest stromende rivier afgebeeld met bepluimde hoed en volledig gekleed. Zijn knechten zwemmen naast hem. Voor het omliggende landschap is daardoor niet veel ruimte. Het is niet meer dan een achtergrond van de voortdobberende reiziger.[14]

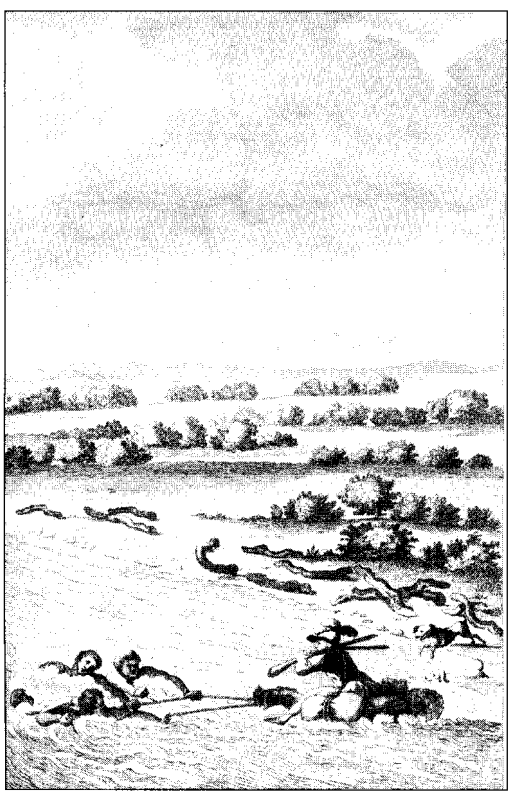

Afbeelding 1.
Le Vaillant, geholpen door zijn knechten bij het oversteken van de Olifantsrivier ("Overtocht over de Olijphant rivier", Le Vaillant, Reize *II, Pl. v).*

Waar het landschap meer aandacht krijgt, zoals in de afbeelding van de "Legerplaats te Pampoen-Kraal",[15] gaat het maar om een aspect van een overigens clichématig afgebeeld landschap, een natuurlijke grot in struikgewas die door Le

Vaillant als onderkomen is gebruikt en waarvan de kwaliteiten door hem in de tekst worden bewierookt als contrast met de artificiële tuinarchitectuur in Europa (II, 161-2). De voorgrond en zelfs de achtergrond zijn druk bevolkt met miniaturen van een elders in het reisverslag opgenomen afbeelding van een Hottentot. Verder staan Le Vaillants tent en wagens erop, met zijn huisbaviaan Kees op de top van de huif van de wagen en hijzelf met pluimhoed en geweer in miniatuur precies in het midden van de afbeelding. De hele exotische wereld lijkt rond Le Vaillant, als spil, gerangschikt. Alles is zo een décor voor de avonturen van de reiziger Le Vaillant (afbeelding 2).

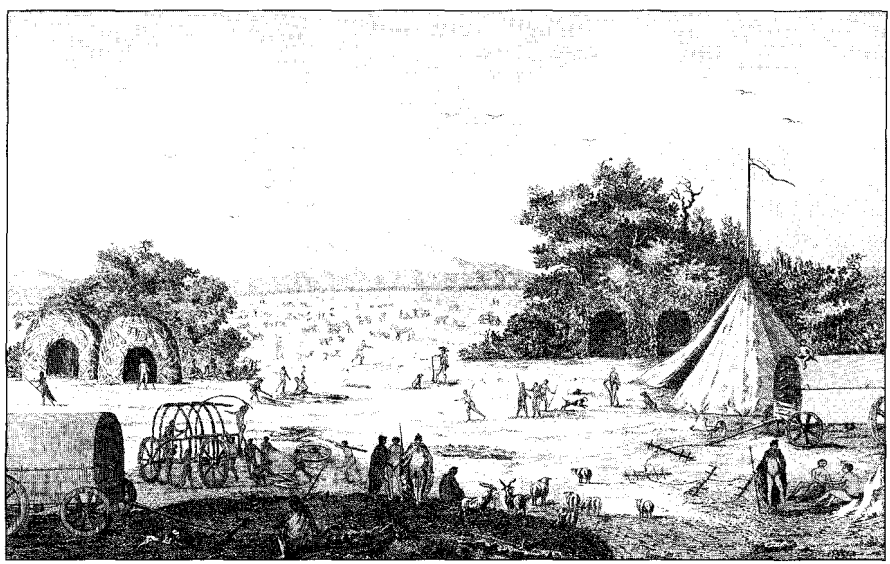

Afbeelding 2.
De reiziger temidden van zijn attributen ("Legerplaats te Pampoen-Kraal", Le Vaillant, Reize *I, Pl. iii).*

Sommige afbeeldingen hebben alleen een informatieve waarde. Zo is er een beruchte afbeelding van een Hottentotvrouw met opengeslagen mantel, die de lezer een kijkje gunt op haar verlengde schaamlippen, het door achttiende-eeuwse reizigers keer op keer onderzochte "Hottentot-schortje" (afbeelding 3).[16] De afbeelding heeft alleen de bedoeling de lezer te informeren over dit sensationele natuurwonder. Andere etnografische afbeeldingen zijn bedoeld als portretten van personen die een speciale rol speelden in de avonturen van Le Vaillant zoals het door hem bewonderde Gonaqua-meisje "Narina", en en zijn knecht Klaas.

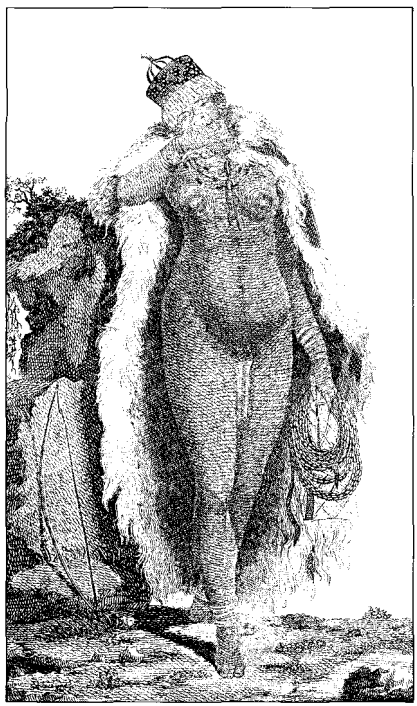

Afbeelding 3.
Het "Hottentot-schortje" ("Hottentotsche vrouw", Le Vaillant, Reize *II, Pl. x).*

Het meest frappant is misschien wel de eerste afbeelding in de *Voyage* van 1790 die in de Franse editie tegenover de titelbladzijde is geplaatst en daarom de nodige reclamewaarde moest hebben. In de tekening heeft Le Vaillant zijn "ontdekking" willen vastleggen van de nog weinig bekende giraffe uit Namibië. De ontdekking was niet echt nieuw, omdat giraffen al sinds 1760 door Europese reizigers in dit gebied waren gesignaleerd, maar nog nieuw genoeg om voorin een boek te zetten dat niet eens handelt over een reis naar het woongebied van de giraffen, want die zou pas aan bod komen in de *Second voyage* (1795).[17] De reiziger moest als een moderne toerist bij zijn ontdekking worden afgebeeld. Op de voorgrond staat Le Vaillant met keurige kuitbroek en rijkelijk bepluimde hoed. Met een geweer in zijn andere hand, wijst hij zijn honden en de lezer op de giraffe die voor zijn kamp in de achtergrond van de afbeelding rondstapt.[18] De afbeelding richt niet alleen de aandacht op de reiziger op de voorgrond, maar maakt misschien ook de ontdekkingen die in het boek worden beschreven tot een heroïsche prestatie. De wereld van objecten is zodoende ondergeschikt gemaakt aan de zelfpresentatie. Ze is een décor geworden (afbeelding 4).

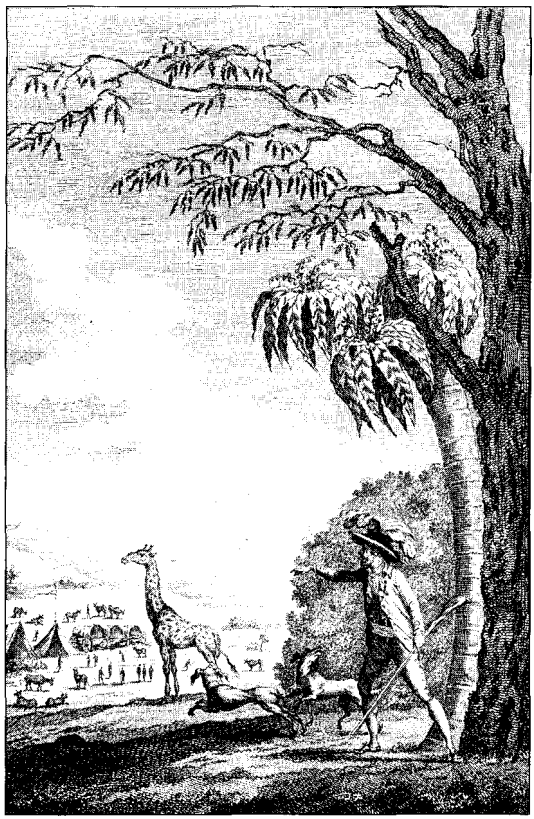

Afbeelding 4.
Titelbladzijde van de Franse uitgave van Le Vaillants reisbeschrijving ("Campement dans je Pays des Grands Namaquois", Le Vaillant, Voyage *(1790), naast titelpagina).*

Hetzelfde zien we in de tekst. Weliswaar biedt Le Vaillant ook losjes gerangschikte feiten over het exotische Afrika – de nieuwste en betrouwbaarste kennis over giraffen en het Hottentot-schortje – maar hij plaatst de meeste feitelijke informatie toch binnen zijn eigen overkoepelende perspectief en onderbreekt zijn feitelijke beschrijvingen geregeld met persoonlijke anecdotes. De lezer wordt er steeds aan herinnerd dat hij de ervaringen leest van meneer Le Vaillant, die liefde, eenzaamheid en melancholie kan voelen, emoties die de geest van de wetenschappelijke onderzoeker eerder vertroebeld zullen hebben, maar die wel hielpen om de achttiende-eeuwse lezer, die Goethe en Rousseau had gelezen, een personage te bieden waarmee hij zich kon identificeren. Het grote voordeel van deze strategie is dat daarmee de fragmentatie wordt voorkomen die zoveel achttiende-eeuwse reisverslagen zo moeilijk leesbaar maakte. Dit was vooral een probleem bij oudere reisverslagen die binnen de apodemische traditie waren

geschreven en eigenlijk bestonden uit lijsten met feiten.[19] Forster klaagde over dit soort boeken (Forster 1992: XI, 276, 280). Reizigers zoals Le Vaillants Zweedse collega Sparrman konden het soms moeilijk nalaten hun feitenkennis in lijsten te presenteren, ook al zorgden ook zij voor een overkoepelend verhalend kader.

De natuurlijke natuuronderzoeker

De aandacht voor de reiziger en zijn ervaringen heeft niet alleen een verteltechnische functie. Le Vaillant gebruikt ze ook om zich af te zetten tegen zijn geleerde collega's, van wie sommigen een universitaire opleiding achter de rug hadden. Hij doet zich voor als een gewone jongen zonder de pretenties van kamergeleerden, die liever vermakelijke anecdotes vertelt over het wangedrag van zijn tamme baviaan dan de lezer te vervelen met geleerde, zoölogische beschrijvingen (III, 329-30). Deze teneur is vanaf het begin al aanwezig in Le Vaillants verhaal.

De eerste reis (*Voyage*, 1790) wordt namelijk voorafgegaan door een voor een reisverslag ongebruikelijke beschrijving van de ontwikkeling van de jonge natuuronderzoeker Le Vaillant. Reizigers vertellen meestal wel over hun uit- en thuisreis, zoals ook Le Vaillant doet, maar het is erg ongewoon om het reisverslag bij de geboorte van de reiziger te laten beginnen. Le Vaillant besefte dit ook:

> Men zal misschien vreemd vinden dat ik, om het verhaal eener reize, onlangs in Afrika gedaan, te geeven, genoodzaakt ben geweest tot het voorledene terugtekeeren en mijne leezers naar Zuid-Amerika, op de eerste schreeden mijner kindschheid terug te leiden; dan ik heb gemeend dat het niet ongepast zoude zijn, door het begin van mijn leven, mijne wijze van doen, van denken en van handelen te regtveerdigen, die altoos den smaak van de grond zullen behouden en die misschien, als zij streng beoordeeld wierden, niet zouden misschien die onverdraagzaame geesten stooten, welke nooit zonder morren zig hunne vooroordeelen laaten ontneemen en altoos kwalijk dulden dat men de tot hier toe algemeen aangenoomen beginzelen en gebruiken regtstreeks durft tegenspreeken (I, xxxi-xxxii).

Zijn Surinaamse geboortegrond gaf hem een ander perspectief en moet daarom ter sprake gebracht worden. Le Vaillant laat het echter niet bij een vermelding van zijn land van herkomst, maar geeft in het kort ook zijn wetenschappelijke *Werdegang*, vanaf zijn geboorte in "Hollandsch Guiana" (Suriname), een gebied waar uitzonderingen op de regel van de natuur gevonden worden (I, 1), wat misschien ook impliceert dat de lezer de afwijkingen in Le Vaillants verhaal moet aanvaarden. Hij presenteert zich in die bladzijden als een natuurlijke natuuronderzoeker die al heel vroeg in navolging van zijn ouders begonnen is met de favoriete achttiende-eeuwse, wetenschappelijke activiteit, het verzamelen. Zoals voor Emile van Rousseau[20] was de natuur zijn belangrijkste leermeester: "Dus oefende ik mijne eerste schreeden in de wildernissen en wierd byna een wilde geboren [...] de natuur was dan mijne eerste leermeesteres" (I, 2-3). De kleine Le Vaillant begon met een insectenverzameling, die echter door zijn tamme aapje met spelden en al

werd opgegeten (I, 3-5),[21] waarna hij maar overstapt op het verzamelen van vogels, een specialiteit die hem na zijn Zuid-Afrikaanse reis beroemd maakte.

Zijn opvoeding verklaart volgens hem zijn latere reislust en rechtvaardigt ook zijn uitvallen tegen de gevestigde wetenschap, verderop in zijn reisverslag. Hij presenteert zich vanaf het begin als een onconventionele, door de natuur zelf gekweekte natuuronderzoeker die daarom lak heeft aan de gevestigde wetenschap. Een gebrek aan wetenschappelijke opleiding wordt verholpen door vertrouwdheid van jongs af aan met de natuur en natuuronderzoek.

Le Vaillant doet echter alleen in schijn afstand van wetenschappelijk gezag. Weliswaar distantieert hij zich bij herhaling van de geleerde wereld (III, 134; III, 331; IV, 54-5, 206), maar dat wil niet zeggen dat hij ook afstand doet van alle middelen om zich gezag te verschaffen. Het is eerder zo dat zijn gebrek aan wetenschappelijke achtergrond en – vreemd genoeg – literaire vermogens (III, 83) omgebogen wordt tot een voordeel dat de betrouwbaarheid van zijn mededelingen moet verhogen. Er is wel degelijk een "rhetoric of reliability" (Gitelman 1991: 56) terug te vinden in zijn verhaal. Om zoals Le Vaillant "geen denkbeeld van wetenschap" te hebben (III, 330) is misschien wel een voordeel, omdat je dan zuiverder kunt observeren. Je kunt feiten opmerken die zich aan de systematiek van de wetenschap onttrekken. Is de natuur niet zelf onsystematisch (III, 134)? Het ontbreken van een verfijnde stijl hoefde ook geen gemis te zijn. Een gebrek aan literaire vermogens werd al sinds Montaigne als een bewijs van betrouwbaarheid beschouwd, want ongeschoolden waren minder geneigd een vervalst beeld van de werkelijkheid te geven (Gitelman 1991: 75). Le Vaillant gebruikt ook elementen van wat Shapin een "literary technology of virtual witnessing" genoemd heeft, dit wil zeggen dat hij zijn informatie zo aanbiedt dat de lezer de betrouwbaarheid accepteert, zonder in staat te zijn zelf de feiten te verifiëren (Shapin 1984). Dit is vooral opvallend waar hij uitdrukkelijk te kennen geeft dat hij bepaalde verschijnselen die lezers misschien ongeloofwaardig vinden, met eigen ogen gezien heeft: "ik zal tot vervelens toe herhaalen: ik heb het gezien; en de welspreekendste schriften in de schitterendste redevoeringen zullen mij nooit anders doen denken" (IV, 55).

Besluit

Le Vaillant had het geleerde reisverslag verder dan zijn tijdgenoten in literaire richting verschoven in een poging het leerzame genre vermakelijker te maken. De tendens is in mindere mate ook te bespeuren bij andere reisbeschrijvingen aan het einde van de achttiende eeuw, zoals die van Anders Sparrman. Men was gaan afzien van systematisch opgebouwde reisbeschrijvingen in de traditie van de *ars apodemica*, waarbij de vreemde werkelijkheid binnen een fijnmazig raster werd vertaald. Om van dat laatste een voorbeeld te geven: naast mineralen, planten en dieren, vond je in de vreemde werkelijkheid ook mensen. Die mensen laten zich in verschillende

groepen verdelen. Elke groep heeft een bepaald uiterlijk, bepaalde producten, gebruiken, taal, etc., met verdere onderafdelingen. Zo geordende encyclopedische informatie was gemakkelijk te raadplegen, maar moeilijk te lezen. Vandaar dat men aan het einde van de achttiende eeuw overschakelde van het beschrijven van elementen van de vreemde werkelijkheid naar een samenhangend verhaal van ervaringen die in de loop van de reis werden verzameld. Sparrman deed dit al voor Le Vaillant. De systematiek werd niet helemaal afgeschaft, maar ondergeschikt gemaakt aan het overkoepelende reisverhaal.[22] Dat zien we ook bij Le Vaillant. Als hij eenmaal bij de Gonaqua's is gekomen en zijn Narina-verhaal verteld heeft, krijgt de lezer een leerzame lijst van hun gebruiken en producten. Le Vaillant ging in dezelfde richting, maar verder dan zijn collega's. Hij vestigde geregeld de aandacht op zichzelf als reiziger – "Ziet daar mij" (III, 250) – meer dan nodig was voor het verloop van het verhaal. Zo geeft hij een gedetailleerde beschrijving van zijn opschik voor een bezoek aan het stamhoofd van de Gonaqua's. Die opschik had in Le Vaillants voorstelling een functie in de interactie met het Gonaqua-stamhoofd, omdat hij op die manier kon laten zien hoe anders hij was dan de Trekboeren[23] waarvan de Gonaqua's het slachtoffer waren geweest. Terwijl de Trekboeren slordig gekleed gingen, was Le Vaillant extravagant uitgedost. In tegenstelling tot de Trekboeren droeg hij ook een (keurig gekamde) baard. De beschrijving van zijn uiterlijk zal echter ook als vermakelijk bedoeld zijn, op dezelfde manier als de anecdotes over zijn baviaan Kees. Met een sneer in de richting van de geleerde reisbeschrijvingen merkt hij hierover op: "Deeze bijzonderheden [over het gedrag van Kees, de baviaan, S.H.] zullen misschien beuzelachtig voorkoomen [...]" maar zijn mogelijk interessanter dan vervelende zoölogische beschrijvingen (III, 329).

Directe navolgers heeft Le Vaillant wat de reisliteratuur over Zuid-Afrika betreft maar in beperkte mate gehad. Zijn tijdgenoten zetten zich vooral tegen hem af. De enige die hem vermoedelijk imiteerde was Jacob Haafner (1755-1809). Blijkens verwijzingen in zijn *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen* (1805) kende Haafner de reisbeschrijvingen van Le Vaillant (Haafner 1993: 39-40). Het is daarom goed mogelijk dat de beschrijving van een romance tussen Haafner en "een jong Hottentotsch meisje" in Haafners postuum gepubliceerde *Lotgevallen en vroegere zeereizen* (1820; Haafner 1992) zijn bestaan dankt aan Le Vaillants Narina-verhaal. Haafner vertelt dat hij het meisje tijdens zijn tweede verblijf aan de Kaap (1769-1770) ontmoet had, toen hij planten liep te zoeken op de Leeuwenstaart bij Kaapstad. Hij zag haar op de top van de berg. Ze bleek te behoren tot een groep onafhankelijke Hottentotten – evenals Narina – die de Kaap bezocht om met het Nederlandse bestuur te onderhandelen. Ook dit naamloze meisje was mooi:

> Buiten het walgelijk mengsel van vet en roet, waarmede zij, even als alle andere van hare natie, bestreken was, en dat ook eigenlijk tot hare gedaante niets afdeed, was zij het bekoorlijkste en fraaist gevormde vrouwenbeeld, dat men zich kan met mogelijkheid voorstellen kan (Haafner 1992: I, 78).

Afbeelding 5.
Haafner met het Hottentotmeisje (Haafner 1992: 79).

Ze contrasteerde sterk met de "doorgaande afzigtigheid van hare natie" (I, 78), wat in een voetnoot door Haafner nog wordt uitgewerkt. Behalve dat het meisje naamloos blijft, is de ontmoeting ook veel soberder beschreven dan het geval was in de Narina-episode van Le Vaillant. Er gebeurt niet veel meer dan dat het meisje met de hand over het gezicht van Haafner strijkt. Als hij haar de volgende ochtend weer opzoekt is haar stam verdwenen. Op de bergtop vindt hij alleen de kralen die zij gedragen had: "dit was het eenigste aandenken, hetwelk ik van mijne Hottentotsche geliefde behield" (I, 80).[24] De illustratie (afbeelding 5) bij Haafners liefdesgeschiedenis suggereert meer dan de tekst en lijkt een merkwaardige mengsel te zijn van Le Vaillants afbeelding van Narina en die van de vrouw die haar "karos" openslaat om het "Hottentot-schortje" te tonen (afbeelding 3). Daar is hier overigens niets van te zien omdat het meisje om haar middel een primitief fantasie-rokje draagt. Nieuw is natuurlijk dat Haafner met een wandelstok in zijn hand naast het meisje is afgebeeld en boven het tweetal de Nederlandse vlag wappert.

Universiteit van Stellenbosch

Bibliografie

Adams, Percy G. 1962. *Travelers and travel liars 1660-1800*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press.

Boisacq, Marie-Jeanne. 1993. Le mythe du bon sauvage Hottentot. *Literator* 14: 117-131.

Bokhorst, Matthys. 1973. 'n Kunshistoriese waardering van die Le Vaillant-versameling. In: *François le Vaillant in Suid-Afrika en sy versameling van 165 akwarelle 1781-1784*. Deel II. Kaapstad: Parlementsbiblioteek, 103-127.

Bunn, David. 1994. "Our Wattled Cot": Mercantile and domestic space in Thomas Pringle's African landscapes. In: Mitchell 1994: 127-174.

Forbes, V.S. 1965. *Pioneer travellers in South Africa: a geographical commentary upon routes, records, observations and opinions of travellers at the Cape 1750-1800*. Cape Town: Balkema.

Forbes, Vernon S. 1973. Le Vaillant's travels in South Africa, 1781-4. In: *François le Vaillant Traveller in South Africa and his collection of 165 water-colour paintings 1781-1784*. Vol. 1. Cape Town: Library of Parliament., 31-110.

Forster, Georg. 1992. *Georg Forsters Werke; Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe; Rezensionen. Elfter Band*. Berlin: Akademie Verlag.

Gandelmann, Claude. 1986. *Le regard dans le texte. Image et écriture du Quattrocento au XXe siècle*. Paris: Méridiens Klincksieck.

Gitelman, Lisa Louise. 1991. *The world recounted; science and narrative in early nineteenth-century exploration accounts*. Ongepubliceerde dissertatie, Columbia University.

Glenn, Ian. 1997. Le Vaillant's Voyages and the circumstances surrounding the publication of the Voyages. In: Westra en Jones 1997: 85-93.

Grant, C.H.B. 1957. Levaillant's travels in South Africa. 1781-1784. *The Ostrich* 28, 83-97.

Haafner, Jacob. 1992. *De werken van Jacob Haafner*. Deel 1. De Moor, J.A. en van der Velde, P.F.E.I.J. (ed.). Zutphen: Walburg Pers.

Haafner, Jacob. 1993. *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelings-genootschappen*. De Moor, J.A. en van der Velde, P.F.E.I.J. (ed.). Hilversum: Verloren.

Hentschel, Uwe. 1999. *Studien zur Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main. etc.: Peter Lang.

Huigen, Siegfried. 1996. *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Huigen, Siegfried. 2001/2002. Beschaafde en onbeschaafde wilden. Wetenschappelijke reisverslagen over Zuid-Afrika rond 1800. *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van representatie* 5(3): 82-95.

Le Vaillant, François. 1790. *Voyage de M. Le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, Dans les Années 1780, 81, 82, 83, 84 & 85.* Paris: Chez Leroy.

Le Vaillant, François. 1791-. *Reize in de binnenlanden van Afrika, langs de Kaap de Goede Hoop, in de jaren MDCCLXXX tot MDCCLXXXV gedaan door Le Vaillant. Uit het Fransch vertaald door J.D. Pasteur.* 5 delen. Leyden en Amsterdam: by Honkoop en Allart.

Le Vaillant, François. 1794 (l'An IVe [1795]). *Second Voyage de M. Le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1783, 84 et 85.* Paris: Chez H.J. Jansen.

Mitchell, W.J.T. 1994. *Landscape and power.* Chicago en London: The University of Chicago Press.

NNBW. 1911-1937. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 10 delen. Leiden: Sijthoff

Ogilvie, J.H. 1962. *A bibliography of Le Vaillant's* Voyages *and* Oiseaux d'Afrique. Johannesburg: Public Library.

Pratt, M.L. 1992. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation.* London: Routledge.

Puglisi, Catherine R. 1996. Francesco Albani. In: *The dictionary of art.* Vol. 1. London: Macmillan, 533-37.

Rousseau, Jean-Jacques. 1969. *Oeuvres complètes IV.* Paris: Editions Gallimard.

Shapin, Steven.1984. Pump and circumstance: Robert Boyle's literary technology. *Social Studies in science* 14: 481-520.

Smith, Bernard. 1992. *Imagining the Pacific.* New Haven en London: Yale University Press.

Stresemann, Erwin. 1951. *Die Entwicklung der Ornithologie von Aristoteles bis zur Gegenwart.* Berlin: Peters.

Westra, Pieter E. en Jones, Leonie Twentyman (reds.). 1997. *The love of books.* Cape Town: South African Library.

Noten

1 Ogilvie (1962) biedt een lijst van de edities en vertalingen.

2 Beide recensies zijn opgenomen in *Georg Forsters Werke* (Forster 1992: XI, 225-230; 270-278).

3 Hentschel noemt Forster de belangrijkste, achttiende-eeuwse kenner van reisliteratuur, in elk geval in Duitsland (Hentschel 1999: 46).

4 Deze kwestie is in de literatuur over Le Vaillants reisbeschrijvingen nog niet aan de orde geweest. De oudere literatuur heeft zich vooral beziggehouden met het

waarheidsgehalte van Le Vaillants werk (Grant 1957, Forbes 1965, 1973). De nieuwere literatuur houdt zich hoofdzakelijk met ideologische kwesties bezig, maar geeft, zoals Pratt (1992: 88-90) alleen in het voorbijgaan aandacht aan Le Vaillant of geeft onnauwkeurige aanduidingen, zoals Boisacq (1993), die vage verbanden legt tussen Le Vaillant enzerzijds en Diderot en Rousseau anderzijds. Ian Glenn publiceerde echter een waardevol artikel over de tekstuele problemen rond de Voyages (Glenn 1997).

5 Peter Kolb(e), *Capvt Bonae Spei Hodiernum* (1719); Abbé de la Caille, *Journal Historique du voyage fait au Cap de Bonne Espérance* (1763).

6 Het verslag van de VOC-expeditie naar Namibië is opgenomen in Nieuwste en beknopte beschryving van de Kaap der Goede-Hope (1778). Verder: Francis Masson, "An account of the three journeys from Cape Town into the Southern parts of Africa", verschenen in de *Transactions van de Royal Society* (1776); William Paterson, *Narrative of four journeys into the country of the Hottentots and Caffraria* (1789); Anders Sparrman, *A Voyage to the Cape of Good* (Zweeds origineel van 1783).

7 De reisbeschrijving was in de achttiende eeuw een semi-wetenschappelijk genre geworden (zie hierover onder meer: Hentschel 1999; Huigen 2001/2002).

8 Jan David Pasteur was zelf auteur van een *Beknopte natuurlijke historie der zoogdieren* (3 delen, Dordrecht 1801) en na de Bataafse omwenteling een prominent politicus (in 1797 was hij onder meer voorzitter van de Tweede Kamer) (NNBW: IX, 756-7).

9 Bedoeld wordt de Bolognese schilder Francesco Albani (1578-1660), een schilder van idyllische landschappen die bevolkt worden door gracieuse figuren. Albani (in het Frans Albane genoemd) werd in de achttiende eeuw erg bewonderd (Puglisi 1996).

10 In dit artikel worden hoofdzakelijk achttiende-eeuwse etnoniemen gebruikt, omdat het gaat om de representatie van de inheemse bevolking van zuidelijk Afrika.

11 Het auteurschap van deze illustraties is nog onduidelijker dan dat van de tekst van de reisbeschrijving. Ze gaan in elk geval terug op een meer uitgebreide reeks ingekleurde tekeningen die in de Parlementsbibliotheek in Kaapstad worden bewaard, die volgens de kunsthistoricus Bokhorst (1973: 103-127) met medewerking van verschillende tekenaars onder toezicht van Le Vaillant tot stand zijn gekomen. Van sommige illustraties beweert Le Vaillant in zijn tekst dat ze op eigen schetsen zijn gebaseerd. Die schetsen zijn echter niet bewaard gebleven, evenmin overigens als het dagboek dat Le Vaillant bijhield tijdens zijn reis.

12 Forbes kon het equivalent van een paar van Le Vaillants topografische afbeeldingen alleen met moeite terugvinden (Forbes 1973). Zelf heb ik kunnen constateren dat de overeenkomsten tussen het landschap bij het Heerenlogement in de buurt van Clan William (West-Kaap) – waar de situatie sinds de achttiende eeuw weinig veranderd is – en Le Vaillants afbeelding ervan minimaal zijn.

12 Ik volg hierin een onderscheiding die door Bernard Smith gemaakt is (1992: 53).

13 "Overtocht over de Olyphants-rivier" (III, afbeelding V).

14 I, afbeelding III.

[15] "Eene Hottentotsche Vrouw met zoogenaamd voorschoot", II, afbeelding X. In de Engelse vertaling – die in sommige opzichten is gecensureerd (Forbes 1973: 31-2) – ontbreekt deze afbeelding. Adams (1962) reproduceert de oorspronkelijke afbeelding uit de Voyage van Le Vaillant naast de gekuiste afbeelding in de Engelse vertaling (Adams 1962, tegenover bladzijde 101).

[16] De *Voyage* (delen I en II van de Nederlandse vertaling) bevat echter wel een "Aanhangzel" over de "Kameelpardel" (giraffe).

[17] Het wijzende gebaar op de afbeelding is volgens mij indexicaal bedoeld. De Italiaanse kunsttheoreticus Alberti (1404-72) adviseerde al om wijzende figuren te gebruiken die de aandacht van de toeschouwer moesten vestigen op een onderdeel in de voorstelling (vgl. Gandelmann 1986: 34). De Le Vaillant-figuur op de afbeelding wijst de toeschouwer op de meest sensationele "ontdekking" van Le Vaillant, de giraffe. De kunstmatige samenstelling van de afbeelding met de ontdekkingsreiziger op de voorgrond, de giraffe in het midden en het kamp op de achtergrond, doet denken aan de geïllustreerde, allegorische titelbladzijden die enkele decennia voor de publicatie van de Voyage populair waren. David Bunn ziet de titelillustratie daarentegen als een gebaar van machtsuitoefening (Bunn 1994: 128-136), maar dit is strijdig met de ideologische strekking van Le Vaillants geschriften. Bunn verdisconteert in zijn interpretatie ook niet de voor de hand liggende mogelijkheid dat het gebaar een indexicale bekenis heeft.

[18] Voor een korte omschrijving van de *ars apodemica* zie Huigen 1996: 30-1.

[19] J.J. Rousseau, *Emile ou de l'éducation*. Ook voor Emile is de natuur in de vroegste fase van zijn leven de belangrijkste leermeester: "il [Emile] prend ses leçons de la nature et non pas des hommes" (Rousseau 1969: IV, 361). Het verschil is echter dat Le Vaillant de natuur ook bestudeert, wat geen onderwerp is van Emile. Over de verhouding tussen Le Vaillant en (onder meer) Rousseau bestaat een erg schetsmatig artikel van Boisacq (1993).

[20] Deze keuze is misschien een echo van het zeventiende-eeuwse onderzoek van Maria Sibylla Merian (1647-1717) naar Surinaamse insecten.

[21] Duitse literatuurhistorici spreken zelfs van een paradigmawisseling in de poëtica van het reisverslag aan het einde van de achttiende eeuw (Hentschel 1999: 37).

[22] Hiermee worden de nomadische, Nederlandse kolonisten bedoeld die in de achttiende eeuw het oostelijke grensgebied van de Kaapkolonie bezetten.

[23] De bezorgers van Haafners werk, De Moor en Van der Velde, leggen geen verband tussen Le Vaillant en Haafner, evenmin als iemand anders die over Haafner heeft gepubliceerd.

Omgaan met dagboeken. Over de receptie van de dagboeken van Willem de Clercq en H.-F. Amiel

Margaretha H. Schenkeveld

In this article a comparison is made between the receptions of two extensive nineteenth century diaries. These diaries were kept by the Dutchman Willem de Clercq and the French-Swiss author H.-F. Amiel. During the 1880's anthologies from both diaries were published. Amiel's Fragments d'un journal intime *(Fragments from an intimate diary) became world-famous, whilst De Clercq's Willem de Clercq naar zijn dagboek (Willem de Clercq according to his diary) gained no recognition beyond the Dutch borders. Between 1976 and 1994 a complete edition of Amiel's diary was published whilst Dutch scholars in the mean time are still working on the diary of De Clercq. In this article a plea is made for the republication of the anthologies from both diarists' work for an interested but lay readership, whilst complete text editons of both diaries should also be published as they are worthy of serious scholary attention and should be considered* Fundgruben *for literary science.*

Fragmenten van een intiem dagboek

In 1883 en 1884 verschenen in Genève de twee deeltjes *Fragments d'un journal intime (Fragmenten van een intiem dagboek)*, geput uit het dagboek van H.-F.Amiel (1821-1888), dat 16900 geschreven quarto pagina's bevat over de jaren van 1847 tot aan zijn dood. De keuze van de stukken uit het dagboek was gemaakt door de Geneefse onderwijzeres Fanny Mercier (1836-1918), houdster van een meisjesschool, 24 jaar lang een goede vriendin van Amiel. Zij was de erfgename van het dagboek en Amiel had haar aangewezen om er een keuze uit te publiceren van "belangrijke gedachten en waardevolle ervaringen". Deze opdracht heeft Fanny Mercier geleid tot de weergave, in de vorm van uittreksels, van de "intellectuele en morele gestalte van de schrijver, de bekendmaking van zijn diepe gedachten en zijn overzichten over het leven, de mensen en de dingen". Zij heeft daarbij hulp gehad van anderen, in het bijzonder van Edmond Scherer, theoloog, publicist, collega en vriend van Amiel, bekend literair criticus, later gevestigd in Parijs. Hem heeft Mercier ook bereid gevonden om als inleiding op de *Fragmenten* een uitvoerige studie te wijden aan karakter en denken van Amiel.

In 1887 verscheen de vijfde druk, een uitgave met een aantal wijzigingen. Tot 1922 zijn daarvan 30.000 exemplaren gedrukt, terwijl sinds 1890 vertalingen ervan verschenen in allerlei talen; het eerst in Rusland van de hand van de dochter van Tolstoi. Door de editie Mercier/Scherer, waaraan de inleiding van de laatste gezag gaf en door de vertalingen heeft het dagboek grote waardering gevonden. Amiel was hoogleraar eerst in de esthetica en later in de geschiedenis van de filosofie aan de universiteit van Genève, maar noch als filosoof noch als dichter en essayist heeft hij roem verworven: die heeft hij te danken aan de *Fragmenten*.

Willem de Clercq naar zijn dagboek

In 1888 verscheen in Haarlem in twee delen *Willem de Clercq naar zijn dagboek* door Allard Pierson met medewerking van De Clercqs oudste kleindochter Anna Elisabeth de Clercq. Dit boek bevat overwegend uittreksels uit het dagboek dat De Clercq (1795-1844) zonder onderbreken heeft bijgehouden van 1811 tot zijn dood.[1] Daarnaast ontwierp Pierson in dit werk ook zelf een beeld van De Clercq en leverde hij verbindende tekst en commentaar. Allard Pierson (1831-1896) was theoloog, voormalig predikant, hoogleraar aan de Gemeente Universiteit in Amsterdam en gezaghebbend publicist, tot op zekere hoogte vergelijkbaar dus met Scherer. De redactie van *De Gids*, waaraan hij geregeld meewerkte, had hem zelfs uitgenodigd om in dit liberale tijdschrift van de negentiende-eeuwse verlichte burgerij zijn nieuwe boek te introduceren. Het lange artikel dat Pierson schreef onder de titel "Bij een onuitgegeven dagboek", bevatte een scherpe cultuurkritiek van zijn eigen tijd, gericht tegen de "alleenheerschappij van het verstand" en pleitend voor erkenning van de werkzaamheid van het onbewuste, de zetel van de verbeelding, van het artistieke. De gezindheid van Willem de Clercq en de geestelijke kring waarin hij zich bewoog, stelt Pierson daartegenover (Pierson1888a: 369-400). Ook het dagboek van De Clercq is zeer omvangrijk, in geschreven woorden ontlopen de twee dagboeken elkaar mogelijk niet veel. Maar De Clercq voegt veel registers en uittreksels van lectuur toe, zodat bladzijden tellen niet volstaat voor een precieze vergelijking van de omvang.

De Clercq stamde uit een Amsterdamse koopmansfamilie, was van huis uit graanhandelaar, maar stapte in 1824 over naar de juist opgerichte Nederlandsche Handelmaatschappij, waarvan hij eerst secretaris en later directeur werd. Alleen van 1824 tot 1831 heeft hij niet in Amsterdam gewoond maar in Den Haag, waar toen de NHM gevestigd was. Hij was getrouwd en kreeg acht kinderen, van wie één heel jong overleed. In zijn jonge jaren nam hij volop deel aan het Amsterdamse leven, las zeer veel, kende de literaire wereld en werd beroemd als improvisator in dichtvorm. Zijn dagboek weerspiegelt het veelzijdige leven van

een man die door de praktijk van het leven en door zijn uitgebreide lectuur is gevormd. Na de kennismaking met de dichter Isaac Da Costa gaan geloof en kerk een steeds grotere rol spelen in zijn leven en dus in het dagboek. Oorspronkelijk was De Clercq doopsgezind, later is hij overgegaan naar de Waalse kerk. Hij behoorde tot de voormannen van het Nederlands Réveil, een godsdienstige opwekkingsbeweging onder protestanten die in Nederland sinds ongeveer 1825 tot ongeveer 1860 bloeide. Uit die beweging was ook Pierson afkomstig maar hij had er al vroeg afstand van genomen.

Het was Fanny Mercier er vooral om te doen geweest een geestelijk portret van Amiel te ontwerpen. In haar woord vooraf geeft zij kort aan wat er nog meer in het dagboek te vinden is: psychologische observaties en indrukken van lectuur noemt zij als de voornaamste onderwerpen naast de intieme overwegingen. Zij schrijft alles van privé en lokaal karakter te hebben weggelaten. Inderdaad, de hoofdmoot van het intieme dagboek wordt gevormd door de innerlijke overwegingen, in een eindeloze hoeveelheid, maar door de aantekeningen over andere onderwerpen (behalve enkele uitlatingen over lectuur) weg te laten, is Amiel wel heel eenzijdig belicht.

Zo'n gereduceerd beeld van De Clercq heeft Pierson niet gepresenteerd. In het dagboek zelf liggen de verhoudingen ook anders. Weliswaar is er betrekkelijk gauw ook sprake van zelfbeschouwing, die een vast onderdeel blijft vormen en overweegt op den duur de aandacht voor het eigen geestelijk leven, maar daarnaast noteert De Clercq de dingen van de dag, geeft hij zijn oordeel over mensen, boeken, verschijnselen in de samenleving en in de politiek en komen gezin, familie en werkkring met grote regelmaat ter sprake. Ook de onderwerpen waarover hij improviseert en zijn reactie erop pleegt hij te noteren. Uit dit bonte materiaal heeft Pierson gekozen. Het strikt anecdotische laat hij weg en hij is spaarzaam ten aanzien van De Clercqs werkkring. Maar hij zorgt voor de nodige biografische gegevens en toont De Clercq in zijn omgang met anderen. Wel ligt bij Piersons weergave de nadruk op De Clercqs geestelijk leven.

Onthaal van de *Fragmenten* tot 1923

Het is vooral de wijze van uitgeven, en dat ongeveer in dezelfde tijd, van de twee intieme dagboeken die voor mij de aanleiding heeft gevormd tot vergelijking van hun lotgevallen. Maar wat een verschil in onthaal!

In Frankrijk reageert de bekende Renan in het *Journal des débats* van september 1884 met een uitvoerig en lovend artikel, later ook opgenomen in een verzamelbundel. Hij haalt Amiel sterk naar voren als denker. Eveneens uit 1884 dateert een lang artikel van Paul Bourget, dat een plaats heeft gevonden in zijn befaamde bundel *Essais de psychologie contemporaine* (1883-1885). Hij beschouwt Amiel vooral psychologisch als een vertegenwoordiger van de moderne gevoelig-

heid en gaat diep op het werk in. Ook hij toont grote bewondering voor de *Fragmenten*. Scherer, Renan en Bourget hebben hogelijk bijgedragen aan Amiels bekendheid als schrijver van een intiem dagboek. Hij en zij schreven in een wereldtaal. De *Fragmenten* behoren tot de grote egodocumenten van de wereldliteratuur. Voorlopig lijkt men ook volkomen tevreden met de betrekkelijk kleine keuze uit het reuzenwerk.

Ontvangst van Willem de Clercq naar zijn dagboek

Pierson schreef uiteraard voor een Nederlands publiek, in de wereldliteratuur zou Willem de Clercq nooit een plaats krijgen. In de algemene tijdschriften werd *Willem de Clercq naar zijn dagboek* in de meeste gevallen gunstig besproken: lof voor Pierson en zijn medewerkster, bewondering voor De Clercq om zijn "edele ziel", zijn "ongekunsteldheid", zijn "idealisme". Er zijn twee uitzonderingen, beide uit de hoek van het godsdienstig modernisme. W.P. Wolters in *Los en vast* (november 1888) vindt De Clercq een dweper en slachtoffer van het Réveil. Hij eindigt zijn artikel met een scherpe aanval op die beweging, die zich naar zijn zeggen keerde tegen de moderne wetenschap en meegewerkt heeft aan de "calvinisering" van het Nederlandse volk. De anonieme recensent van de *Wetenschappelijke bladen* (februari 1889) vindt dat De Clercqs religieuze hartstocht hem "onuitstaanbaar maakt voor de moderne lezer". In de kerkelijke en zuiver godsdienstige periodieken, voor zover ik die heb kunnen raadplegen, staan geen recensies van belang. Wat de genoemde besprekingen ten enen male missen is oorspronkelijke visie en psychologisch inzicht. Niet één haalt het niveau van de Franse essays. Het portret dat Pierson tekent, is heel goed en getuigt zeker van psychologisch begrip, maar ongetwijfeld is het eenzijdig. Maar wie had in het Nederland van 1888 de Franse critici kunnen evenaren? Huet was dood, de jongeren hadden andere dingen aan hun hoofd. Het lijkt erop dat aan deze soort van egodocumenten hier nog geen behoefte bestond.

Willem de Clercq naar zijn dagboek is wél gelezen: in 1889 kon een goedkope editie verschijnen, eveneens in twee delen. Maar dat was wel de laatste.[2]

Ten aanzien van dit boek is er een publicatie te noemen die gezorgd heeft voor een plaats van De Clercq in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Dit is het zevende deel van de *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* door G. Kalff (1912). Hij besteedt, telkens in relatie tot Da Costa, veel aandacht aan De Clercq zoals die in Piersons boek naar voren komt, in zijn belezenheid, zijn omgang met literatoren, zijn improvisaties en zijn geloofsontwikkeling. Kalff schrijft: "Als geen Nederlander vóór hem, heeft hij de zelfbeschouwing tot een kunst gemaakt, de duizenderlei verschijnselen, aandoeningen, gevoelens, stemmingen, gedachten van een [...] gemoeds- en geestesleven [...] aandachtig waargenomen en getrouwelijk beschreven" (Kalff 1912: 202). Sindsdien figureert De Clercq in de

meeste handboeken van de literatuurgeschiedenis tot en met Knuvelder. Daarna is het over.

Het heeft vrij lang geduurd eer er kritiek kwam op Piersons keuze en zijn beschouwing van De Clercq. Het gebeurde in 1925 voor het eerst. Toen poneerde C.F. Gerretson, die kennis had kunnen nemen van het dagboek in manuscript, dat De Clercq in de bewerking van Pierson "iets zoetsappigs" had gekregen, doordat Pierson zijn held voor het publiek van zijn eigen tijd aanvaardbaar had moeten maken. Ter wille daarvan had hij het "tragische zielsconflict" van De Clercq in zijn laatste levensjaren onderbelicht: hoe De Clercq heen en weer geslingerd werd tussen de eisen die ds. Kohlbrugge hem stelde op het gebied van geloof en ethiek en de bezwaren daartegen van zijn beste vriend Isaac Da Costa. Gerretson pleitte dan ook voor een nieuwe bewerking van de figuur van De Clercq (Gerretson 1925: XXVI).

In 1935 verscheen *Het Dietsche dagboek* door G. Kalff jr. met daarin vele pagina's gewijd aan *Willem de Clercq naar zijn dagboek*. Zijn voornaamste kritiek op Pierson is dat hij niet voldoende rekening heeft gehouden met de psyche van een dagboekschrijver, die immers altijd geneigd zal zijn niet álles te boek te stellen. Kalff werkt dit uit met behulp van een paar noties aan Freud ontleend. Het boek van Pierson had nog een specifieke lezerskring, die van degenen die geïnteresseerd waren in het Réveil: theologen, kerkhistorici en mensen die zich verwant voelden met het gedachtegoed van deze beweging. *Willem de Clercq naar zijn dagboek* wees ook de weg naar het dagboek zelf, dat sinds 1930 toegankelijk was voor bestudering, door de oprichting van de vereniging "Het Réveil-Archief", dat alle beschikbare documenten had ondergebracht in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam.[3] Enerzijds schreef de theologe C.E. te Lintum een proefschrift *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd* (1938), anderzijds verscheen er in 1962 een dissertatie van mijn hand over Willem de Clercq en de literatuur. En natuurlijk wordt in algemene studies over het Réveil ook altijd aandacht besteed aan De Clercq. Zoals ook in een geschiedenis van de Nederlandsche Handelmaatschappij De Clercqs werkzaamheden daarin beschreven zijn. In de laatste twee decennia heeft een nazaat van De Clercq, W.A. de Clercq, zich bijzonder verdienstelijk gemaakt door de uitgave van een paar aparte stukken uit De Clercqs dagboek en vooral door een biografie waarvoor de auteur het totale manuscript van het dagboek als basis heeft genomen.[4] Veel méér dan bij Pierson komt hierin het dagelijks bestaan van De Clercq aan de orde. Tekenend voor het klimaat van de Nederlandse cultuur lijkt het te zijn dat de belangstelling voor deze biografie, die niet was verschenen bij een literaire uitgeverij of één die veel biografieën pleegt uit te geven, in de grote dagbladen en tijdschriften minimaal was. Weerklank vond ze vooral in de kringen van de streng protestanten.

Van Fragmenten tot de integrale uitgave van het Intieme dagboek

Als we voor ongeveer dezelfde periode de *fata* van de *Fragmenten van een intiem dagboek* overzien, dan moeten we beginnen in 1923. Toen verscheen in Parijs onder dezelfde titel een uitgebreidere editie van de uitgave Mercier-Scherer, voorzien van een grondige inleiding. De auteur, Bernard Bouvier, een familielid van Fanny Mercier, was hoogleraar in Genève. Hij gaf om te beginnen alle fragmenten die Mercier en Scherer hadden gekozen, maar dan zonder de bekortingen, combinaties van verschillende onderdelen en "correcties" die zij zich ter wille van het ideaalbeeld van Amiel veroorloofd hadden. Daarnaast publiceerde Bouvier veel nieuwe fragmenten. Met zijn uitgave beoogde hij een getrouwer beeld van Amiel te geven dan zijn voorgangers. Merciers grote zorg was geweest de ideale Amiel te doen kennen. In zijn eindeloze bekentenissen had zij veel gelezen wat zij schokkend vond: zijn ketterijen, sommige morele oordelen, de sexuele problemen van de vrijgezel. In feite, aldus Bouvier, had zij nu voor hem het boek willen samenstellen waartoe zij hem bij zijn leven altijd had aangespoord: een boek waarin al zijn gaven gecombineerd waren en op z'n sterkst uitkwamen. Fanny Mercier wilde "absolute loyaliteit" ten opzichte van haar held, Bouvier koos voor "absolute loyaliteit" ten opzichte van het manuscript en de lezer. Dat hield in: geen enkele tekstwijziging en een keuze uit het dagboek die de inhoud inderdaad representeert. De figuur van Amiel zou er niet anders door worden, maar verrijkt te voorschijn komen. Het is Bouvier die door zijn bewerking van het dagboek en ook door andere publicaties, zoals van een deel van Amiels correspondentie en van zijn verspreide opstellen, aan de studie van Amiel richting heeft gegeven. De lezers van Bouviers uitgave van de *Fragmenten* hebben blijkbaar de overtuiging gehad nu de "echte" Amiel te kennen. Léon Bopp, die in 1925 een proefschrift wijdde aan het denken en het karakter van Amiel, zegt met zoveel woorden dat hij voor zijn psychologische studie genoeg heeft aan de editie-Bouvier. En zo zijn er meer geweest. Er komt een hele stroom wetenschappelijke studies over Amiel op gang, veelal psychologische en ook psycho-analytische. Frankrijk gaat daarbij voorop.

In zijn "Inleiding" had Scherer al stilgestaan bij het verschijnsel dat Amiel behalve zijn intiem dagboek geen groot werk had geleverd en Bourget had al gewezen op het gevaar van op te gaan in het dagboekhouden. Na 1945 wordt die kritiek luider, bijvoorbeeld bij Gustav Hocke in zijn monografie over Europese dagboeken. Dat geluid verstomt niet meer en het wordt een gemeenplaats te schrijven dat Amiel gevlucht is in zijn dagboek voor het "leven".

Een tegenwicht daartegen vormt de grote voorrede van George Poulet in het eerste deel van de integrale uitgave van het intieme dagboek, die begonnen is in 1976 en waarvan het laatste (twaalfde) deel is verschenen in 1994.

Het is een indrukwekkend essay getiteld "Amiel et la conscience de soi", "Amiel en de bewustheid van zichzelf". Poulet, die al eerder over Amiel geschreven had, behandelt veel aspecten van Amiels denkend bewustzijn: zijn studie van het eigen bewustzijn en, daarvan uitgaande, van het bewustzijn van dé mens, Amiels "innerlijk landschap" dat in zijn ogen het equivalent is van het landschap buiten (het landschap als "état d'âme"), zijn momenten van extase, om enkele te noemen. Poulet eindigt zijn essay met de verdediging van de eindeloze herhalingen in het dagboek: het dagboek drukt alles uit wat uit te drukken viel met betrekking tot het mentale leven van de mens en wel volgens de structuur van ieder mentaal leven, dit wil in zeggen de vorm van de voortdurende herhaling. De alleenspraak, die het dagboek al sinds Augustinus is, wordt gevormd door woordseries, die slechts onderbroken worden door nog mooiere en hun wisselspel voortzetten in een betekenisvolle monotonie (Poulet 1976: 45-94).

Recente artikelen over het *Intieme dagboek.*

Met een zekere regelmaat blijven er artikelen verschijnen over Amiels dagboek. Tussen 1976 en 1994 wordt dan wel gebruik gemaakt van de complete editie, zover als die op het moment van schrijven gevorderd is, maar ook na 1994 baseert men zich niet steeds op het volledige dagboek. In 1995 verscheen een aflevering van *Critique* (LI, mei 1995) ter gelegenheid van de voltooiing van de serie. Twee auteurs baseren zich op het hele dagboek. Voortreffelijk is een artikel van J.-M. Le Lannou "La phénoménologie d'Amiel", waarin de auteur alle aspecten nagaat van Amiels constante eis van de vrijwording van de geest, het hele dagboek door (Le Lannou 1995: 326-247). Maar L.-A. Revah, die ook vol bewondering schrijft over het dagboek, stelt toch weer de vraag of Amiel gelezen moet worden in de integrale tekst of in de vorm van een keuze uit het geheel (Revah 1995: 348-351)!

De twaalf dikke delen van elk ongeveer 1200 bladzijden, inclusief registers, zijn overweldigend en nodigen niet uit om ze achter elkaar uit te lezen. In zoverre blijft er plaats voor de editie-Bouvier (en uit historisch oogpunt voor die van Mercier-Scherer), maar vast staat wel dat de beschouwingen van Edmond Scherer en George Poulet de beste introductie vormen tot het intieme dagboek van Amiel. Zo ook is de bovengenoemde studie van Le Lannou het enige mij bekende artikel dat uit wetenschappelijk oogpunt werkelijk bevredigend is. Dit zijn auteurs die van het geheel tenminste kennis genomen hebben, al hebben ook zij waarschijnlijk niet alle 16900 geschreven bladzijden of de gedrukte weergave ervan precies gelezen.

De Clercq digitaal

Ik ga nog één keer terug naar de lotgevallen rondom De Clercqs dagboek. Het aantal studies aan (aspecten van) het dagboek en de dagboekschrijver gewijd valt in het niet bij wat er over Amiels dagboek en zijn auteur is geschreven. Afgezien van het feit dat de groep mensen die zich in geschriften van een Nederlander verdiept, altijd betrekkelijk klein zal zijn, is er ook geen vergelijkbare editiegeschiedenis van de twee dagboeken. Hun start kan goed vergeleken worden, maar na 1889 is er geen nieuwe druk van Piersons boek meer verschenen, laat staan een uitgebreidere uitgave ervan.[5] Desondanks bestaat er in de kringen van de dix-neuviémistes en bij de velen die van de betekenis van egodocumenten en de uitgave ervan overtuigd zijn, als ook in bepaalde protestantse kringen belangstelling voor De Clercqs dagboek. Het is in het Nederlandse culturele erfgoed een uniek document van grote rijkdom. De Clercq graaft weliswaar minder diep in zijn eigen psyche dan Amiel, maar hij is een veelzijdiger en levendiger dagboekschrijver dan deze. Aan de voorbereiding van een beschikbaarstelling van De Clercqs dagboek - voorlopig in digitale vorm - wordt nu gewerkt.

De meteorologie van de ziel

Peter Gay, een groot kenner van dagboeken - men zie *The naked heart* - poneert dat het onmogelijk is generaliserend te spreken over de motieven om een dagboek te beginnen maar vooral om het te blijven houden (Gay 1996: 330 vlgg.). Die vaststelling kan men uitbreiden met de stelling dat het weinig nut heeft te generaliseren over de verschijningsvormen van dagboeken. Dat neemt niet weg dat het soms vruchtbaar kan zijn een paar dagboeken met elkaar te vergelijken, om het eigene van elk apart duidelijker te zien.

Na de vergelijking van de eerste bloemlezingen uit het werk van Amiel en De Clercq en wat daaruit voortgekomen is, vergelijk ik één aspect van hun inhoud. Ik heb er al op gewezen dat de diepgang ten aanzien van het eigen geestes- en gemoedsleven bij Amiel groter is, al moet men de zelfkennis van De Clercq niet onderschatten. Beiden zijn uitzonderlijke geesten, elk met een verschillende motivatie om een zo uitgebreid dagboek bij te houden. De Clercq is zestien jaar als hij regelmatig in zijn dagboek gaat schrijven. Hij tekent aan dat hij ertoe geïnspireerd was door de lectuur van de mémoires van Frédérique-Sophie-Wilhelmine van Pruisen. Dat zijn achteraf geschreven mémoires uit 1811, per jaar gegroepeerd. Ze bestaan uit het relaas van intrigues en anecdotes, zeer levendig beschreven. Zo begint De Clercq ook met zijn dagelijkse aantekeningen over de gebeurtenissen van de dag en zijn reacties erop: het dagboek als aide-mémoire. Langzamerhand komen er aantekeningen bij over zijn gemoedsgesteldheid en geestelijk leven. In 1818 besluit hij na lezing van Goethes *Dichtung*

und Wahrheit dat hij voortaan dieper zal doordringen in de "innerlijke mens" met zijn neigingen en verwachtingen - dat hij dus meer aandacht zal besteden aan eigen en anderer psyche. Die trek krijgt het dagboek steeds sterker. Altijd heeft De Clercq het besef gehad dat zijn notities historisch belang zouden kunnen hebben, in elk geval voor hemzelf. Zo geeft hij ook telkens terugblikken. Maar op den duur wordt het dagboek de plaats waar De Clercq zich, zo vaak hij schrijft, rekenschap geeft van zijn daden en gedachten, rekenschap aan zichzelf en voor het aangezicht van God. Dat is dé motivatie van De Clercq voor het dagboekhouden geworden.

Ook Amiel begint op te schrijven wat hij beleeft om het zo te onthouden en ook hij breidt later het terrein uit met het noteren van de gedachten en gevoelens die hem bezighouden. Dan is het dagboek voor hem de barometer voor de "meteorologie van de ziel". Amiel heeft zich er talloze malen over uitgelaten wat het dagboek voor hem is, is geworden, moet zijn (Gagnebin 1976: 38-44). Maar de voornaamste functie is voor hem zichzelf al schrijvend te leren kennen en begrijpen en daarmee de menselijke natuur. De psychologische motivatie staat voor Amiel voorop.

Tot besluit

De *Fragmenten van een intiem dagboek* zijn internationaal gerecipieerd door schrijvers: Tolstoi, Walter Pater, Hugo von Hofmannsthal, Gide en vele anderen. Zo'n literaire receptie lijkt niet meer weggelegd voor de integrale editie. Die is er vooral voor de wetenschappelijke bestudering. Hetzelfde geldt voor het dagboek van De Clercq. De editie-Pierson is gelezen door liefhebbers, de digitale editie zal vooral bestudeerd worden door vakmensen. Dat zal het lot wel zijn van uitzonderlijk dikke dagboeken. Daarom droom ik nog altijd van een heruitgave van de twee delen *Willem de Clercq naar zijn dagboek* náást de volledige digitale editie. Voor de liefhebbers.

Bibliografie

(Anoniem). 1889. *Willem de Clercq naar zijn dagboek. Wetenschappelijke bladen.* (Recensie). 304-308.

Amiel, Henri-Frédéric. 1883-1884. *Fragments d'un journal intime.* Genève.

Amiel, Henri-Frédéric. 1923. *Fragments d'un journal intime.* Paris.

Amiel, Henri-Frédéric. 1976-1994. *Journal intime.* Lausanne: L'Age d'homme.

Bosscha, Johannes. 1874. *Willem de Clercq herdacht.* 's-Gravenhage.

Bopp, Léon.1925. *H.-F. Amiel. Essai sur sa pensée et son caractère d'après des documents inédits.* Paris.

Clercq, W.A. de. 1988. *Woelige weken. November-december 1813.* Amsterdam.
Clercq, W.A. de. 1995. *Graan en reizen.Willem de Clercq in 1814.* Amsterdam.
Clercq, W.A. de. 1999. *Willem de Clercq 1795-1844.* Amsterdam.
Gagnebin, Bernard. 1976. 'Amiel ou la revanche de l'écriture sur la vie'. In: Amiel, H.F. *Journal intime* I.
Gay, Peter. 1996. The naked heart. In: *The bourgeois experience. Victoria to Freud.* London.
Gerretson, C.F. 1925. *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap.* 's-Gravenhage: R.G.P. 58.
Hocke, Gustav. 1991. *Europäische Tagebücher aus vier Jahrhunderte. Motive und Anthologie.* Frankfurt am Main.
Kalff, G. 1912. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Groningen.
Kalff, G. jr. 1935. *Het Dietsche dagboek.* Groningen.
Kluit, M. Elisabeth. z.j. [1942]. *Per karos naar St.-Petersburg. Reisdagboek van de Amsterdamse graanhandelaar Willem de Clercq uit het jaar 1816.* Lochem.
Lannou, J.-M. le. 1995. La phénoménologie d'Amiel. In: *Critique, L.* 326-347.
Lintum, C.E. te. 1938. *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd.* Utrecht.
Mansvelt, W.M.F. 1924-1926. *De Nederlandsche Handelmaatschappij 1824-1924.* Amsterdam.
Pierson, A. z.j. [1870-1873]. *Willem de Clercq naar zijn dagboek.* Haarlem.
Pierson, A. 1888. *Willem de Clercq naar zijn dagboek.* Haarlem.
Pierson, A. 1888. Bij een onuitgegeven werk. In: *De Gids,* 52,(3). 360-400.
Revah, Louis-Albert. 1995. Ad augusta per angusta. In: *Critique*, 51. 348-351.
Schenkeveld, M.H. 1962. *Willem de Clercq en de literatuur.* Groningen.
Wolters, W.P. 1888. *Willem de Clercq naar zijn dagboek. Los en vast*: (Recensie). 358-395.

Noten

1 Zowel Amiel als De Clercq waren al eerder met een dagboek begonnen, maar zonder veel regelmaat en ze waren er beide weer mee opgehouden.

2 In 1870-1873 was een kortere editie onder dezelfde titel verschenen, die Pierson in opdracht van de familie De Clercq verzorgd had en die niet in de handel was. Bij alle lof die hij voor Piersons werk had wees Johannes Bosscha, een vriend van De Clercq, op de eenzijdigheid ervan. In een brochure *Willem de Clercq herdacht* (1874, niet in de handel) vulde hij het beeld van Piersons De Clercq aan met de beschrijving van diens betrekking tot de Nederlandsche Handelmaatschappij. Hij deed dit op grond van eigen herinneringen en brieven van zijn vriend. Het is een belangrijke aanvulling, maar pas De Clercqs jongste biograaf W.A. de Clercq toonde oog te hebben voor de totale De Clercq, dus ook voor de zakenman.

[3] De publieke uitgave van 1888 is wel uitgebreid met allerlei nieuwe fragmenten uit het dagboek, dat Anna Elisabeth de Clercq, Piersons medewerkster, nog eens in zijn geheel had doorgenomen, maar de aanvullingen betreffen niet De Clercq als handelsman. Het beeld van De Clercq heeft geen wijzigingen ondergaan ten opzichte van de eerdere editie.

[4] W.A de Cleeq 1988 en W.A. de Clercq 1999. Voor *Graan en reizen. W.A. de Clercq in 1814* (1995) heeft dezelfde auteur gebuik gemaakt van een reisdagboek van De Clercq dat hij bijhield tijdens een reis na Oost-Friesland. Een ander reisdagboek van de Clercq is door M. Elisabeth Kluit uitgegeven onder de titel *Per karos naar St Petersburg* (1942).

[5] Na de Tweede Wereldoorlog zijn er wat Amiels dagboek betreft uitgaven verschenen van afzonderlijke jaren (1839-1848, 1849, 1850, 1866) door Léon Bopp.

Women's South African War testimonies: remembering, forgetting and forgiving in *Should We Forget?*

Liz Stanley

A large number of Boer women's testimonies were composed during and after the South African War 1899–1902, emphasising the factual nature of the sufferings of the women and children bearing "the brunt of the war". Many were published in magazine and newspaper articles and some in books soon after the war, others during the 1920s and 30s. They share two key assumptions with the "testimonios" genre more generally: that moral right lies with the writer and those she represents and all moral wrong with those she identifies as wrong-doers; and that there is a directly referential relationship between the text and the facticity of the events it attests to. Readers can resist these moral presumptions and referential claims by reading against the grain of the text, and such a resistant account is provided here by re-reading a testimonial account "after apartheid". It explores features of women's testimonial writing which lent themselves to a nationalist interpretation in South Africa of the 1920s and 30s, focusing on the treatment of "race" in a re-reading of Mrs Neethling's (1903) Should We Forget?. *This is a piece of testimonial writing in its own right, as well as containing many shorter women's testimonies; and it was the first testimonial account by a South African woman to be published in book form post-war.*

Introduction

> "I take no responsibility for any opinions expressed in these records but I offer them to the public in the full belief in the accuracy of the facts, for these are endorsed by my personal observations and experience and by countless women whose names will never be known but who related to me their stories by word of mouth..."(Hobhouse 1927: 5).

> "The Boers have often been said to be cruel to the natives. In all the time I have lived in the Transvaal I have seen nothing of the kind whatever, and I do think it would be hard to find anywhere in the world a lot of people more jolly, more contented, and enjoying an easier, freer life than the Kaffirs in the districts of which I have been writing" (Neethling 1903: 126-7).

Probably thousands of Boer women's testimonies were composed during and after the South African War 1899–1902, produced for a range of "audiences", a variety of purposes and in multiple forms, as petitions, accounts of "cases", sworn statements, letters for newspapers, private letters, journals and diaries (for women's writings more generally over the war period, see Jansen 1999, Van Heyningen 1999; for an interesting overview of the development of memory of the war, see Nasson 2000). They dealt mainly with the farm burnings and the camps established by the British military to "concentrate" people to prevent them provisioning the Boer fighting commandos. Some made their way into print either at the time or in subsequent waves of interest in publishing such accounts, some eventually became part of archive collections, and some remain in private hands still.

During the war, the relief work in these camps by an English woman, Emily Hobhouse, went hand in hand with her use of first-person testimonies from those "bearing the brunt" of what was happening, to gain public support and raise funds, and also to pressure the British politicians responsible. In *The Brunt of the War*, published soon after peace in mid-1902, she made telling use of many short testimonials to emphasise the iniquities of war for the most vulnerable – women and children were always, she wrote, between the devil and the deep blue sea of men fighting each other. She returned to South Africa between 1905 and 1908 to carry out "home industries" work, and then worked in Europe with various children's organisations during and after World War I. She had received many more women's testimonies than appeared in *The Brunt of the War* and in the early 1920s she set about publishing them.

In 1923 the Nasionale Pers, a group of linked publishing houses founded in 1915 attached to the growing Nationalist Party, published a translation of *The Brunt of the War* as *Die smart van die oorlog en wie dit gely het*, made by Nico van der Merwe, a son-in-law of President Steyn of the Free State and an important figure in nationalist politics over many years, including in right-wing "cultural" organisations such as the Broederbond. However, it decided not to publish *Tant' Alie of Transvaal*, Hobhouse's English translation of a diary by Alida Badenhorst, a farmer's wife from the Transvaal, and this was instead published in Britain in 1923. In 1927, just after Hobhouse's death, *War Without Glamour* (from which the first quotation above comes) was published by the Nasionale Pers; it consists of some thirty women's testimonies, which her "Preface" emphasises had all been written at the time and held by her since mid-1903. Hobhouse was insistent that the latter two books should be published in English: a pacifist, she thought it important English people should be made aware of just what war meant for women and children.

Post-war, a number of the South African women who were involved in relief work also published books about their experiences. The first of these to appear was Elizabeth Murray Neethling's *Should We Forget?,* published from Holland early in 1903, in English, from which the second quotation above comes. This book draws on testimonies heard during her work for the Cape Town-based Dutch Ladies Relief Committee, one of the two major South African women-run relief committees. Also in 1903, Mrs De la Rey's *A Woman's Wanderings* was published in a translated English version in London. In 1905, published from the expatriate Boer community in Holland, Johanna van Warmelo-Brandt's *Het concentratie-kamp van Irene* appeared, based on a diary she kept as a volunteer nurse. In 1913, Brandt's *Petticoat Commando* was published in English; later the same year an Afrikaans version was published as *Die Kappie Kommando*, having earlier appeared in bi-monthly parts in *Die Brandwag.* This was followed in 1920 by Mrs Le Clus's *Lief en leed*, an account of her wartime experiences.

These were all high-profile accounts authored by women of some political and also social and religious standing in Afrikaner society and these books served a number of important purposes. They testified, in the sense of giving authority as "certified fact" to the general experiences recounted in them – thus, for instance, Hobhouse saw the very repetitiousness of the testimonies they contained as evidence of veracity. They served political purposes by testifying within the framework of a nationalist political position contra the British imperialist one – they were committed to a nationalist and republican cause. They were published in a particular context, initially of Boer leaders (Generals Botha, De la Rey and De Wet) doing the rounds of European governments to lobby for help in post-war recovery - indeed, the relationship was stronger in the case of the book I go on to discuss in detail, Mrs Neethling's (1903) *Should We Forget?*, for in a later book published first in Dutch and then in Afrikaans (Neethling 1917, 1938), she notes that both her sojourn in Europe and her 1903 book had been requested by Botha as part of her duty to the Boer cause). And later, the context was of burgeoning nationalism in South Africa in the later 1930s. They also had moral or ethical purposes, for the suffering testified to was used to support the legitimacy of the Afrikaner "cause" more generally, for the moral order assumed right was on their side only (something shared by much British writing about this war, of course).

As the war ended and Mrs Neethling's *Should We Forget?* was published in early 1903, the formerly independent Republics had been conquered and colonised by the British aggressor through a war in which many Boer women and a high proportion of children had died unnecessarily in the camps. Even so, "the Boers" was still a fragmented grouping across the white settler states of South Africa and a large number of Boer people still did not support the nationalist movement or hold nationalist beliefs, although convinced nationalists

were trying to instil such convictions in their fellows. Over time, the political and cultural and thus interpretational context in which women's wartime testimonies were written, published and read changed markedly, although such changes were by no means uni-linear. These writings in fact took on a strongly nationalist meaning only in later re-readings of them, in the very different political climate of the 1930s, when they gained a new audience.

The backcloth here includes the growth of the second Language Movement, nationalist organisations promoting the development of the Afrikaans language and culture, mass-circulation magazines such as *Die Brandwag* and *Die Huisgenoot* publishing "human interest" stories, and a burgeoning readership for popular histories of the Afrikaner people, including, for instance, popular historian Gustav Preller's "Voortrekkermense" series (see Hofmeyr 1987; Marx 1994; O'Meara 1977, 1983). "Cultural life" was emphasised by the National Party and the Broederbond and its offshoots, such as the Ossewa Brandwag (Oxwaggon Sentinels), later a Nazi paramilitary body but originally established to promote Afrikaner culture and language. In addition, the highly successful Nationalist women's parties from the 1920s to the 1940s emphasised women's role as mothers in promoting written as well as spoken Afrikaans, linked to a sense of a distinct Afrikaner national identity (Vincent 1999).

In 1938 a Transvaal publishing press, Vooktrekkerpers, was started in opposition to the Hertzogovian Nasionale Pers, to support the Gesuiwerde or purifed Nationalist political movement under D. F. Malan, although both presses were concerned with promoting the Afrikaans language and cultural life. Around the centenary celebrations of the Great Trek and commemoration of the Voortrekker monument in the later 1930's, many volumes were published commemorating the nationalist interpretation of Afrikaner history. There was also a split in the Nationalist party following its "fusion" with the South African Party to form the United Party; the more extreme Malanite nationalists of the Gesuiwerde Nasionale Partie (GNP) were in the ascendant; and publishing on the Afrikaner past was very much bound up in the creation of "Afrikanerdom" (Akenson 1992, Cauthen 1996, du Toit 1983, Moodie 1975). Within this, postmemory of the war and the camps was increasingly hitched to an explicitly nationalist framework, re-worked and then read back onto a version of the past in which the Afrikaners were a "Chosen People" multiply tested by God, had suffered greatly and were finally being recompensed by control of "ons land" conceived in racially segregated terms.

Over this period, a large number of women's testimonies were published in magazine and newspaper articles, and a number of books containing first-person accounts were either re-published or published for the first time. In 1936 Sarah Raal's *Met die Boere in die Veld*, in 1938 Mrs Neethling's *Mag Ons Vergeet?*, in 1939 M.M. Postma's *Stemme uit die Verlede*, and in 1940 Hendrina Rabie-van der

Merwe's *Onthou!*, were published (with Postma 1939 and Neethling 1938 both being Afrikaans versions of books originally published in Dutch, in Postma 1925 and Neethling 1917 respectively). Immediately after the war ended, women's first-hand accounts were seen as both testaments to "the facts" and also repositories of "opinions", as the quotation from Hobhouse's *War Without Glamour* at the start of this discussion indicates. By the later 1930's, they were instead emphasised as "the facts and nothing but the facts", as an incontrovertible historical record of victimisation and suffering, and remembrance of women's wartime experiences had been situated within an overtly nationalist and racist political project.

What now follows is concerned with exploring features of women's testimonial writing which lent themselves to such an interpretation. Mrs Neethling's *Should We Forget?* is the focus of this. Her 1903 book is a piece of testimonial writing in its own right, as well as containing many shorter women's testimonies; and it was the first testimonial account written by a South African woman to be published post-war.

Should we forget?

Should We Forget? was published in 1903, and provides an overview of women's sufferings during the war by Mrs Neethling, using descriptions and apparently verbatim conversations as she "travels" to a Boer farm and then to a number of the camps carrying out relief work. Throughout, Mrs Neethling is accompanied by a reader, who is directly appealed to and invited to "travel" with her to these places. *Should We Forget?* was both emotive and successful in that its emphasis on the themes of "forgive and forget" and vengeance by God provided some of the rhetoric drawn upon in subsequent writing about the war, including in the work of the "patriot poets" Totius, Cilliers, Leipoldt and other writers.

In 1917, not long before her death, Mrs Neethling published *Vergeten?*, a book in Dutch which contains around thirty much longer testimonies by women. These had been sent in response to an appeal made in the *Transvaler* newspaper in 1904, which had intended to publish them. In the event, none of them were used by the newspaper; after the death of the journalist concerned, they were later offered for sale and were bought by a family friend for Mrs Neethling, who published them with an introduction and some supporting material. Thus *Vergeten?* of 1917 is an entirely different book from *Should We Forget?* of 1903.

Then in 1938, over twenty years after Mrs Neethling's death, the 1917 *Vergeten?* was translated from Dutch into Afrikaans by one of Mrs Neethling's daughters, who confusingly also changed its title and gave it the Afrikaans version of the title of Mrs Neethling's 1903 book. Thus the Dutch *Vergeten?* was republished as the Afrikaans *Mag Ons Vergeet?*. As a comparison of the two texts

clearly shows, *Mag Ons Vergeet?* of 1938 is in fact a direct translation of *Vergeten?* of 1917. And not only the title of the original book, but also Mrs Neethling's name, continued to have some importance even in 1938. Thus the 1917 *Vergeten?* was published as "by the widow of Dominee H. L. Neethling" ("Door Mv. Wijlen Ds. H. L. Neethling" ; Neethling 1917, title-page), while the 1938 *Mag Ons Vergeet?* restored her name to the title-page, as a book "by Mrs E. Neethling (widow of the deceased Dominee H. L. Neethling)" ("Deur Mev E. Neethling (weduwee van Wyle Ds. H. L. Neethling)" (Neethling 1938, title-page).

Should We Forget?, Mrs Neethling's first 1903 book, was published at a still relatively "innocent" point in time in nationalist terms: it was part of wider attempts to create something which did not then exist, a "pan-Boer" and "one people" Afrikaner nationalist sentiment. This is very different from her 1917 and in Dutch *Vergeten?*, which was published in a period of rapid growth for the National Party and by a publisher, Nasionale Pers, attached to it. It is even more different from the re-publication of this in Afrikaans in 1938 as Mag Ons Vergeet? at the height of Great Trek celebrations. My initial interest in the 1903 *Should We Forget?* was because it was written in English and published for what a sentence in brackets on its title-page insists should be a non-South African readership – "(These sketches were not written for circulation in South Africa)". It originated through the work Mrs Neethling did for the Dutch Ladies Relief Committee, and so it provides an interesting counterpoint to Hobhouse's *The Brunt of the War* and *War Without Glamour*, as well as of course her own *Vergeten?* and *Mag Ons Vergeet?*. It contains some strong fictive elements, although emphasising the strict facticity of the experiences it testifies to, and these are an important part of its impact on the reader. And the way it uses "we" and "our", its invitations to the reader to "visit" the farms and the tents of women whose testimonies it features, and its insistent occupation of the moral high ground, make it fascinating as an early example of the "testimonios" genre (for a good introduction, see Gugelburger 1996).

The testimonios genre is now particularly associated with Latin American progressive or left-wing wing political opposition to repressive governments and/or foreign capitalist organisations, and its presumption is that moral right is *a priori* on the side of the writer and the testimony is given specifically to counter wrong-doing. Testimonios invoke strong, indeed absolute, referential claims, as in "I was there, I saw, I attest to this as the truth". The facticity of a testimonio is definitional: the writer attests to facts, these are recounted as incontrovertibly true. There are two related assumptions underpinning the genre. The first is that all moral right lies with the writer and those she represents, and all moral wrong with those she identifies as wrong-doers; that is, that the author has unquestionable moral authority. The second is that there is a strictly referential relationship between the text and the events it attests to; that is, that these are

matters of fact rather than claims being made that could be rebutted. The existence of South African War Boer women's testimonies, with the hindsight available to a present-day re-reading, provides a challenging counter to both. Readers can resist the referential claims and moral presumptions of testimonios writing, but doing this involves reading against the grain of the text (interestingly discussed by Nance 2001). "Reading against the grain" can be greatly aided by hindsight knowledge, and the following discussion provides a resistant and "against the grain" account of Mrs Neethling's *Should We Forget?*, a re-reading carried out "with hindsight" because it has been conducted "after apartheid".

Women's testimonies from the South African War were written and first read before, and are now re-read after, the fact of apartheid, a social and governmental system premised on racist assumptions about racial order. With this in mind, a present-day reader almost immediately becomes aware of gaps in these writings, and also of questionable, sometimes offensive, assumptions inscribed on their pages concerning "race" matters. When the moral and referential assumptions of the testimonios genre meet with hindsight knowledge about the role of nationalism in producing apartheid South Africa, it is easy to slide from accepting the genre presumption of facticity, to completely rejecting this and dismissing these accounts. My position, however, is that there should be a more nuanced re-reading of women's testimonies, one which is double-edged, ethically speaking. That is, a reader who knows who bore "the brunt of the war" must remain aware that great wrongs were done to the white women who testified and their children who died, as well as keeping clearly in mind their complicity in the immense wrongs of the racial order before and during, as well as after, the South African War.

Should We Forget? was written after Mrs Neethling went to Europe and was published in the context of appeals for financial aid being made there by Boer spokesmen. Its publisher was the originally Cape Town-based Dusseau & Co, although the title-page indicates this had become part of AF Publishing Co in Holland. My first edition copy has on its flyleaf the undated signature of H.J. Immelman of Cape Town, suggesting that it had in fact been "circulated in South Africa", perhaps via expatriates Boer returning and taking copies with them. Certainly "Immelman" is a well-established Cape Town Afrikaner name and the ink used suggests a date early in the century. A version in German was also apparently published in 1903 in Basel under the title of *Fünfzehn Monate in den Konzentrationslagern*, although I have not as yet been able to make a comparison of this with the English version.

The purpose of the book, the "Introduction" states, is "To write the story of Boer women, as they showed themselves during the war, truly, fairly" and it insists that, although some of its chapters "may read too much like fiction", actually "There is no fiction about it" (p. i). However, some strong fictive

elements (Eakin 1985) are used to organise the text: its structure and some episodes draw upon Biblical stories and imagery; divisions of good and bad between British and Boers are starkly absolute; and the pre-war racial order is presented as one of peace and plenitude for all, an Eden from which both Boers and black people were forcibly ejected. This is certainly not to suggest that the forced removals, privations of the camps and deaths of women and children were "made up" by Mrs Neethling. Rather, that she drew upon the prevailing literary traditions in doing so, in particular the Bible, oral story-telling and popular literature including novels, and not the different conventions of biography, memoir-writing or reportage. Moreover, the particular treatment of "race matters" in *Should We Forget?* when read with hindsight knowledge demonstrates that its "truly, fairly" actually involved some special pleading.

Consequently, I want both to recognise that among whites it was Boer women and children who "bore the brunt of the war", and to make visible the "slant-wise" perspectives of Mrs Neethling's book, for many things are omitted from or presented in it in ways that other contemporaries, the African population especially, would not have recognised as "factual" at all. This idea of telling it "slant-wise" comes from Mary Beth Tierney-Tello's (1996) discussion of women's experimental writing in South American countries, where the political situation encouraged such textual inventiveness because "telling it slant" was the only safe way to do so. "Telling it slant" involves telling an apparently concrete and factual story, but with another story beneath the surface which is alluded to "slant-wise" and not openly represented. Mrs Neethling's *Should We Forget?* involves things she deals with only slant-wise, because openly presenting them would not have helped the cause she was promoting. In particular, there were aspects of the Boer way of life which Mrs Neethling characterises as misrepresentations and constructs her book to "correct"; these hinge on "race" matters, which provide its slant-wise story beneath the surface.

The title, the author and the tale

The title-page of *Should We Forget?* invokes a "we" that becomes highly ambiguous as a consequence of puzzles concerning its publication and also, although more elliptically, its authorship. The title-page "buries" Mrs Neethling's Murray lineage, as a daughter of the Graaff-Reinet Andrew Murrays, one of the "white clans" that dominated the Dutch Reformed Church and its support for the nationalist cause. She is inscribed as E. Neethling, rather than Elizabeth Murray Neethling, while in contrast other authors of testimonial accounts with family names that "resounded", such as Johanna van Warmelo-Brandt (1905) and Hendrina Rabie-van der Merwe (1940), preserved this on their title-pages. Given the size of the white community and its closely-

intertwined family histories, however, her family connections would have been well-known to many of her intended readers, English-speakers as well as Boers, so this "burying" is perhaps a demonstration of appropriate conduct by a respectable churchman's widow.

Does the "we" in the book's title refer to the Boers in South Africa and exclude its other readers? Or has it perhaps a more complicated meaning, recognising that the book was circulated in South Africa and written by a woman of "mixed" Boer and English-speaking heritage? Or should perhaps "we" be assigned a more humanitarian meaning, that all right-thinking people should remember the terrible events of the war (for, as Van Schoor (1993) points out, donations to the Vrouemonument fund came from all sections of the white population)? The question in the title, *Should We Forget?*, presumes an answer, although this is not made apparent at the outset and instead the title intrigues the reader, draws them into reading, then reading on.

The author is not removed, but present and busy in this text in many of the events and places it deals with, being inscribed throughout as a protagonist and not just an observer. The author-as-character directly engages with the reader, a reader who is frequently directly appealed to and who is invited to go to farms and camps and enter tents to talk to people with her; and both are written about as arriving, eating, sleeping, talking and so forth. "Mrs Neethling" is very much a protagonist in other ways as well, including in commenting directly on British accounts of the war and the camps and her determination to write a book to oppose these. Consequently in this discussion "Mrs Neethling", rather than "the text", is invoked as writing and commenting, but always with the recognition that this invokes an artful construction. Indeed, it is one of the key means of convincing the reader of the authority and knowledgeableness of the author, engaging the reader by making them present as her companion and so complicit in "the facts" she presents.

Mrs Neethling and her two daughters were "removed" from Utrecht in the Transvaal, where her husband had been Minister, to the camp at Pietermaritzburg. She is clearly not "just a Neethling": she is able to negotiate when she will arrive, her accommodation is of a "superior" kind, and soon afterwards she secures permits to distribute relief from the Dutch Ladies Committee to people in Volksrust camp, then in Howick, Pinetown, Merebank, Jacobs and Wentworth. However, while this indicates that at least some "removed" women received preferential treatment from the military authorities and camp administrations, Mrs Neethling's account insists that the system was absolute in its punitive cruelty and routine humiliations towards "our women".

In the opening paragraphs of her "Introduction", Mrs Neethling invokes a "we" and "our" concerning her work with her husband for twenty years in ministering to the welfare and need of "our people". This establishes her creden-

tials as both knowledgeable and morally dispassionate: "All our interest, our labour, was for the welfare of our people. We knew them intimately... We loved the good, sought to remedy the evil in their characters. And I believe it is only in this way that one can truly understand a people – either one's own or a foreign one" (i).

The residents of Utrecht were given the ultimatum that "unless we were prepared to use our influence in persuading our burghers to surrender - and thus become traitors to our country's cause" (i), they would lose their homes. Mrs Neethling refused, emphasising her political standing as loyal to the Boer cause, and arrived in Pietermaritzburg camp in May 1901. She left it in August 1901, to "procure comforts for the sick and needy in Volksrust" on behalf of the Dutch Ladies Committee (p. 3), and then received a succession of permits for similar work in Howick, Pinetown, Merebank, Jacobs, and Wentworth camps. Mrs Neethling thereby positions herself as having direct knowledge of a range of camps: she knows the facts because she has witnessed them. The book is also described on its title-page as "sketches", a term repeated in the "Introduction". "Sketching" is a lady-like skill that respectable middle and upper-class women of the time would be expected to possess (thus *War Without Glamour* contains some of Emily Hobhouse's watercolour sketches), but not "painting" in a more professional and so potentially "unwomanly" way, suggesting both something about the book's contents, and also that its author is lady-like and eschews masculine professionalism.

For Mrs Neethling, the purpose of the book is "To write the story of the Boer women, as they showed themselves during the war, truly, fairly... their strength, their patient endurance, their heroic steadfastness", and this necessitates the chapter that follows, which "treats of the religious character of the Boers" as the secret of their strength and endurance (iv). Mrs Neethling suggests that religiously sceptical readers might skip Chapter I, but indicates this would affect their ability to properly understand what happened during the war. She also emphasises that, while Chapters II, III and IV, organised around a chronology of the Boers "at home" on their farms, "removed" and then captive in a camp, "may read too much like fiction. There is no fiction about it" (iv). This introduces another layer of complexity for a present-day re-reading: knowing about the treatment of black people in South Africa with hindsight, Chapter II's picture of the Boer farm as a kind of Eden for its black as well as white inhabitants certainly reads as "too much like fiction", while the account of women's mistreatment by the British military in the following chapters, given the century of increasingly terrible warfare which has followed in World Wars I and II and lengthy conflicts in Korea and Vietnam and elsewhere in the world, seems only too likely.

Writing the story of the Boer women... truly, fairly

Chapter I opens with Mrs Neethling commenting on the causes of the war and distinguishing between politics and womanly concerns - "Nothing can be further from entering into political questions. I can but give a woman's view of it"; and she presents this in terms of feelings, that "Everyone *feels* that gold was the cause of it all" (1, original emphasis). The conviction of the Boers, she writes, was that "God... [will] help us, our cause is a righteous one" (2) and stresses the ubiquity of religious observance in farming households and among the commandos. The initial Boer victories were seen as "given by an Almighty Hand" (5), while Mrs Neethling comments of the later reversals and the compelled peace, that "we shall leave our wrongs, our sorrows, our entire cause, to Him who hath said, 'Vengeance is mine'" (7). Indeed, the strong implication is that God is still on the side of the Boers, acts with a hidden purpose, and that vengeance for their sufferings will eventually be exacted.

Chapter II sets out to correct the failure to recognise the Boers' good qualities (a slant-wise reference to widespread contemporary distaste for their racial attitudes) and to see them as peasants (in their eyes therefore as akin to black people, rather than as European gentry). This is done by directly addressing the reader and taking them on a present tense visit to a typical farmhouse: "Accompany me to a farmhouse such as could be found in hundreds all over the country... We arrive in a Cape cart drawn by two horses about 4 o'clock on a summer afternoon... a little Kaffir boy runs to tell his mistress that visitors are coming. She or one of her daughters immediately comes out and asks whether we will not outspan..." (9). I am of course aware of the present opprobrium the word "Kaffir" has as a racial insult in South Africa; given the almost omnipresence of its use in Mrs Neethling's book, it is necessary to repeat it here, but without in any way at all condoning or endorsing its racist meaning. Indeed, rather the reverse, for my re-reading is concerned with pointing up the "slant-wise" embedded racisms in Mrs Neethling's book as well as these more obvious aspects. And as the ensuing discussion will show, Mrs Neethling uses the word with precision: whenever there is an unqualified use of "Kaffir" as a noun, it is gender and age-marked and specifically indicates adult men; small boys, girls and women are distinguished by the use of a qualifier, as in "small Kaffir boy" and "Kaffir women". After this passage describing their arrival at the farm, Mrs Neethling and her reader are invited to different parts of the farm, to eat an evening meal, to household prayers, to stay overnight, to a midday meal the next day and then finally to depart. The reader asks the author about payment: "'Oh no!' Our hostess would have taken it as an insult if we had asked her" (17).

> Only one adult man, the faithful Jantje, is evident on the farm. Jantje (who is repeatedly described as faithful and never as "a Kaffir") is shepherd to 800 sheep, and there are an additional 3,200 which apparently look after themselves, as do many hundreds of cattle and goats on the farm, while crops grow without being sown, hoed or harvested and cows are milked without apparent human intervention. The "Missus" is a skilled and authoritative substitute for her absent husband, while Jantje, albeit a shepherd, is completely unable to see what is readily apparent to her "keen and practised eye... signs that the sheep need doctoring" (16). She maintains a peaceful contented life of plenitude on the farm. Its inhabitants, including her daughters, as well as Jantje, the little Kaffir boys and the Kaffir girls and women, all have their allotted places and are happy in these – the women chatter as they work, the little boys rush about, and the little girl who churns butter has strong fat arms.

Apart from Jantje and the small boys, this is an overwhelmingly female world. The farm is a well-ordered domain, with a clear chain of command and division of tasks and skills, and the absence of disease, dirt and disorder. "Eden" comes to mind, but of a curious kind. No Boer sons no matter how young remain there, for all loyal Boer males are defending their country. What is never commented on and only becomes fully apparent in later chapters is another and greater absence. There are no adult black men apart from Jantje on the farm; and the wild, savage adult male "Kaffirs" in the world outside are somehow quite unconnected with the black women, boys and girls and faithful Jantje back on the farm. Something has happened to expel them from this Eden before the fall, something that has changed their moral characters by changing their allotted places in the proper scheme of things.

The theme of Chapter III, "Driven from Home", is "how these happy homes were ruined, utterly, relentlessly" (19). The uncivilised disordered barbarism of the British military is portrayed as erupting into this peaceful world and savagely destroying it. The "Missus" refuses to believe stories about their conduct; however, when the troops arrive they are loutish and engage in an appalling spiral of wanton destruction with no humanity shown towards the Boer woman and her daughters.

Chapter IV, "Carried away Captives", continues the theme of the expulsion from Eden. In a short time, the farm has been burned. The servants stand in a frightened huddled group. One of the little girls clings to her beloved mistress and is eventually allowed to leave with her. Thousands of farm animals are maimed and slaughtered in ways that cause untold suffering; their old guard dog is shot for sport; on the way to the camp, a laden wagon is driven over an exhausted bullock. Eventually the "M's", as they are referred to, arrive at Volksrust camp: "Nearer they come and are able to distinguish the rows and rows and rows of tents. Just as they are close to the gate a bare wagon drawn by

horses meets them, on it are six coffins, two large and four small ones... Surely nothing could have been a more ominous welcome to the new-comers, or have had a more depressing influence on them" (33). But an even more testing time awaits them after arrival. The Ms are given their ration ticket and taken "to their homes (!!)", a wet and muddy tent (34). The eldest M daughter takes charge and they tidy and clean as best they can; but an even greater humiliation awaits her, for "now one of the hardest duties in the camp must be done. She must bend her proud spirit, take the ration ticket, go to the ration house and receive the food for the day or week. Unaccustomed to anything of the kind she cannot press forward through the crowd, so must stand a long time before that window, waiting to be served. But oh! How it galls. How humiliated she feels!" (35).

> Having visited the farm, stayed with the mistress and her daughters, seen their happy and well-run farm, met their contented loving servants, it hardly occurs to the reader, their erstwhile visitor, to question the facts of any of this. The absence of adult black men from the farm is never remarked upon and seems part of its natural order. Because the reader reads and indeed "experiences" events from the viewpoint of the Ms, the pointless violence by the British military and the innocence and painful suffering of the Boer women, is taken for granted. As a consequence, on a casual reading the bathos involved is not apparent, that the worst thing of all is having to queue for food. It is not apparent here why this is so "humiliating" to the "proud spirit" of the M daughter. Later in the book, however, similar words are used about the washhouses and it becomes clear that queuing and washing clothes are servants' tasks, the tasks of black women. The (presumptively white) South African reader would have no need to be told that the "humiliation" involved was being treated as in effect black.

Chapters II, III and IV provide a narrative "real time" sequence of events that follows the Ms from plenitude on their farm to humiliating captivity. The nine remaining chapters focus on different groups of people, move about in time, and are mainly concerned with the removals and journeys rather than the camps.

Chapter V has an ironic title, "The Blessings of British Protection!", and starts with Mrs Neethling still in Utrecht and the arrival of a convoy of "removed" people *en route* to a camp. Its concern is with needless suffering, with the testimony of Mrs Muller of Middelburg given in quotation marks and so apparently verbatim. Her story of the destruction of her farm and its animals culminates in her recently dead grandchild's coffin being dug up and left open for the grieving mother to deal with (and while this sounds terrible, it should be noted that Raal (2000: 56-7) assumes as a matter of course that a fresh grave on a farm meant that ammunition had been planted for the commandoes). The chapter concludes with an officer ordering that an unnamed family's wagon be burned. The daughter protests - "... '... Standing up and looking him full in the face she cried, "May your prayer for mercy be one day answered as you have

answered mine!" ' " (44). As these complicated layers of quotation marks indicate, the unnamed daughter's "voice" is actually at third-hand here, and is "quoted" by Mrs Muller's daughter and then by Mrs Neethling quoting her.

The theme of correcting misrepresentations recurs in Chapters VI and VII, with Mrs Neethling commenting that "Few things have been harder to us to bear than the slanders and untruths that were published in newspapers, and asserted in the very highest and most powerful circles" (45). In Chapter VI, the reader travels to Europe with Mrs Neethling, who is asked questions about the concentration camps – and "the answer is, 'Yes, we have not only seen them, as so many inspectors and reporters have done, from the outside, but we have lived in one for more than a year and visited several others'..." (45). She also presents "scorched earth" as less a product of war and more as deliberate punishment, seeing almost everything that happens in the camps as motivated by this.

Chapter VII, "Sidelights", culminates with "the experiences of families driven from their homes to the camp at Pietersburg by bands of armed Kaffirs" (58). A detailed account of the removal of "Mr B" and his family from another Transvaal Eden follows, with "the arrival of about three hundred Kaffirs armed with guns, bayonets, and assegais..." (59-60). There is no white officer or troops in charge of them, so this "horde of savages" plunders and destroys, laughs at the sufferings of the Bs and behaves in an "almost incomprehensively cruel fashion" (60). Mrs B is pregnant and leaves the farm on a donkey, Mr B walking beside her with a small child in his arms, in a scene containing strong hints of the journey of Mary and Joseph. The B's, later named as the Brinks, are joined by other captives in a nightmarish journey in which the only rest comes when "the savages" kill oxen, feast and sing war-songs. Little changes when British soldiers finally become involved, for the captives are still deprived of water, food and fuel and "the officer swore at them, and kicked over their saucepan" (65). Like the M's, even worse awaits the Brinks in Pietersburg camp: "Kaffirs" (that is, men) put their dirty hands in the food; the new baby dies; the eldest child catches measles and, after being given British medicine, his teeth fall out and his jaw rots.

The main theme of Chapter VIII, "Wanton Cruelty", concerns black people as armed traitors and spies and the appalling behaviour of the "so-called civilised nation", contrasted with the chivalrous restraint of Boer men (74). The narrative of Mrs Du Toit of Klerksdorp is provided in quotation marks and presented as a kind of legal deposition about unjust punishment: "We know very well why she had to undergo such persecution. Her husband was... one of the most faithful officials of the Transvaal Government" (76). The manly chivalry of the commandos is insisted upon: the British fire wildly even though women and children are present, but when shots are fired the commandoes "did not return fire but rushed out and shouted, 'don't fire, here are women.'..." (70).

Chapters IX and X concern Pietermaritzburg camp. The reader is again directly appealed to and drawn into Mrs Neethling's relief work: "Will the reader accompany me on a visit to the Concentration Camp at Maritzburg" (77), "As we wish to pay another visit before evening, let us hurry on" (87), and "Come and see some of my dearest friends..." (81). These are the elderly Oosthuizens and their blind son and daughter. Their talk with Mrs Neethling, provided in quotation marks, contains reported speech from other people, and concerns the humiliating reversals of fortune the war has brought about: "... 'how would *you* like to stand in that wash-house and do the washing for six children, as so many ladies have to do who have been accustomed to plenty of servants?' ..." (78, original emphasis), and "A lady who had lived in luxury, with lots of Kaffir servants, and who possessed four valuable farms, was obliged to do ironing in the town..." (80). Similarly, Mrs Neethling writes that the camp rations were suitable for paupers or criminals, but not for "delicate women and children, accustomed to wholesome abundance" (79).

Chapters XI and XII are concerned with Merebank and Volksrust camps. Mrs Neethling, still accompanied by the reader, enters Volksrust, enclosed by barbed wire fences, with its "long monotonous rows of bell tents... the whole gives one the impression of a vast penal place..." (104). They soon see "that most usual of sights – a funeral procession... Sixteen per day was the average death-rate when I was there" (104-5). Mrs Neethling insists that because the food provided did not "tempt the appetite" of sick and convalescent people, "cruel though it seems to say so, the great majority died of *actual starvation*" (105, original emphasis). She and the visitor then enter another tent: "On the cold damp earth are spread three blankets, that is all there is of bedding. Upon it sits a child of about four years old. Oh! So pale, so thin, so emaciated! In its trembling little hand it hold an empty jam tin containing a little black, bitter coffee, in the other a bit of half-baked bread, heavy and clammy. That is to be the invalid's meal, and the only meal until next day" (105-6). Mrs Neethling is clear that children "wasted away" and died for one reason only - "why? For want of proper food, of the milk, the wholesome bread, the healthy delicate mutton, which had been their common food" (106). She similarly suggests that many deaths were the result of British medicines because: "we can never before heard of or seen anything of the kind in South Africa" (113). Mrs Neethling then makes her only direct response to the question in her title. "After all this", she comments, some people say that the Boers should forgive and forget, while her own view is: "Forgive! Yes, indeed it will be noble, magnanimous of the Boers to forgive, and we may do it, it is part of our creed. But forget!!" (116).

The last part of Chapter XII concerns Mrs Maritz of Zandspruit, near Utrecht. A farm worker, Muhle, lived on her farm but was employed by the British – "They employed him as a policeman *or rather as informer and spy*. He was

a bold shrewd native... hence a source of danger to the Boer commandoes" (117, my emphasis). Mrs Neethling, like Mrs Maritz and the commandoes, assumes that a black man employed as a policeman was axiomatically a spy and therefore legitimately treated as such. The commandoes arrive to capture Muhle, who is shot and killed. Mrs Maritz is then arrested for abetting in his murder and after a trial found guilty and sentenced, later commuted to a large fine. For Mrs Neethling, this is entirely unjust; her comment that the fine, "to be divided amongst the poor bereaved (!) children of Muhle" (118), suggests through her bracketed exclamation mark that his children had little right to feel bereaved.

The final chapter asks another question, "Why did our men give in?", with two reasons given. The first concerns the women and children who evaded capture by living in laargers moving around on the veld, specifically the British refusal to allow them to enter camps after November 1901. Paradoxically, given the insistence elsewhere on the horrors of the camps, this is described as "ill-treating almost to extermination", and something which "obliged our men to accept the offered terms. Ah, yes! Ours was an unscrupulous and relentless enemy" (123). The second reason given involves "The arming of more than 40,000 blacks by the English against our men... Mr Burger [Schalk Burger, acting President of the Transvaal, visited a number of camps immediately after peace was agreed] told us all about it, and explained how impossible it was to resist any longer" (123).

At the end of the book Mrs Neethling, again with the reader, follows a reunited archetypal Boer family leaving a camp and returning to their ruined farm. They eventually arrive and "At the scene of desolation they gaze in consternation... Not a word is spoken. Their hearts are too sore, too utterly stricken..." (125). They unpack, build some shelter, start a fire. Before long their African servants assemble; harmonious relations are being restored now people are in their allotted places once more. Later, "before the light is put out we shall hear the father's voice reading the chapter, and all uniting in the evening psalm of praise" (126).

The moral landscape

The return to the farm concludes with Mrs Neethling's categorical statement, "The Boers have often been said to be cruel to the natives. In all the time I have lived in the Transvaal I have seen nothing of the kind whatever, and I do think it would be hard to find anywhere in the world a lot of people more jolly, more contented, and enjoying an easier, freer life than the Kaffirs in the districts of which I have been writing" (126-7). Given her insistence on totally harmonious relations between Boers and black people, the perfect life on Boer farms, and black servants love for their employers, she is quite unable to explain those wild

hordes of armed "Kaffirs" who erupt into her text, except by pinpointing a greater evil. These are of course the black men, the herdsmen and field workers, so conspicuously absent from the M's farm; they treat Boer people savagely; they work for the British, wear their uniforms, carry their guns and spy for them. These are the 40,000 armed black men that Mrs Neethling considers the prime reason for "coming to terms". The implication is that their childish malleability makes "Kaffirs" good in the context of the farm, but bad in the context of the evil invaders who corrupt them by elevating them above their allotted place.

The greater evil, then, is the British invaders, turning the "natural" racial order upside down by removing black men from their proper place in the ordained scheme of things, in particular by putting them in positions of authority over those (whites) depicted as their ordained superiors. The British, a "so-called civilised" (74) nation, are presented as every bit as savage as the armed Africans. The moral landscape of the book is a very Old Testament one, utter evil on one side and complete good on the other, with God waiting to reward or exact vengeance. Its facticity is vouched for by an author who is a Minister's dutiful widow who claims moral dispassion. Truth is treated as a binary absolute, like morality. The moral turpitude of the invader results in misrepresentation of the Boers as mere peasants, akin to "Kaffirs". By the end of the book and Mrs Neethling's extraordinary comment about the "jolly and contented lives of the Kaffirs", it is clear Boer cruelty towards black people is the prime such "misrepresentation" and the "slant-wise" sub-text of the book is to "correct" it. There are three different although interrelated "domains" within this moral landscape: the peaceful domain of the farm, an ordered Eden under the kindly and productive rule of the "Missus"; the chivalrously protective although removed domain of the commandoes; and the uncivilised domain of savage violence unleashed by the British. Between them lies the upside-down world in which the "removals", journeys and life in the camps occurs.

The primary domain is the ample plenitude of the farm, the kindly knowledgeable rule of the "Missus", her benevolent command over all its inhabitants. Here people have their proper places, behave appropriately and fit into this productive, peaceful and ordered life. There is a clear hierarchy, the "Missus" at its head, her daughters, then the different levels of servants, with her jurisdiction reaching to the land and the equally ordered life and benevolent care of its animals. The Missus acts as her husband's deputy and the implication is that in peacetime there is a gendered division of labour which also maps onto "inner" and "outer" areas of the farm.

The British military violently destroy this peaceful world. This domain is that of imperialist aggression. The officers have complete disregard for Boer people and are capricious, malevolent and give way to temper in their treatment of women and children, all the antithesis of Boer chivalry. The "Kaffirs" are wild,

armed and insolent and their savagery is part of the disorder produced by the British in arming them and using them against the Boer men who are their ordained superiors.

The third domain in the moral landscape is largely invisible and removed, and involves the Boer men on commando, dutifully defending their country's independence. By and large, their story is absent from *Should We Forget?* although they transitorily appear in ways which show their moral as well as practical place in traditional patriarchal Boer life. Thus Mrs M's sons at the start of the book protect their mother from knowing what awaits her; the father at the head of the prototypical family returns to the ruined farm at its end and reads the Bible; and commando groups alert the enemy to the presence of women and children and never act to endanger them. This is the chivalry of a highly gendered as well as raced patriarchal order.

Between these domains, brought into being by the moral reversals and disorder produced by the British, is the topsy-turvy and unpredictable world of the removals and the camps. The nightmarish "things out of place" nature of events commences with British troops inappropriately treating refined wealthy Boer women as complicit in the war, unaccountably destroying their farms and digging up the coffins of dead children. It continues through the journeys to the camps, some of which are presented as particularly nightmarish because involving undifferentiated "hordes" of armed black men. The culmination is not life and death in the camps, but rather arrival in an equally topsy-turvy place, in which Boer women must queue for rations and wash clothes.

There are a number of muted themes concerning the moral landscape, things not explicitly written about in *Should We Forget?* nor spoken of in its quoted talk, but which nonetheless resound for a present-day reader. These involve slant-wise and reworked aspects of "race" and concerning the huge number of deaths of Boer children.

Firstly, there is a repeated emphasis on how inappropriate British treatment of Boer women was, as with Mrs Neethling's complaint that a diet acceptable for criminals and paupers is wrong for women of wealth and refinement. What is not made explicit is that this is because the Boers were white and thus "refined" rather than uncivilised. Words such as "delicate", "refined" and "refinement" recur (for instance, there are sometimes multiple uses of such terms on pages 30, 49, 51, 52, 60, 79, 86, 96, 106). Thus refined women in a delicate condition cannot walk, only ride; refined women cannot help rescue belongings from burning farmhouses but only lie helpless under trees; wealthy refined women cannot eat the same food or do the same work as unrefined but contented women; women of refined feelings cannot be expected to share accommodation with unrefined people; and their delicately reared children cannot eat unrefined food, indeed fade away and starve on such a diet, while the more robust learn bad

language and behaviour from an unspecified group of their peers. There is a slant-wise indication of within-group distinctions concerning class here, but subordinated to surface pronouncements of the apparent indivisibility of "the Boers". These characterisations are made throughout the book to distinguish the Boers from uncivilised people, which black people are assumed *a priori* to be.

Secondly, a "natural" racial as well as gendered hierarchy is presented as protean, built into the fabric of the farm and the world. Inviting the reader to participate in this way of life right at the start of the book counters the supposed "misrepresentation" Mrs Neethling is concerned with, that "the Boers have often been said to be cruel to the natives" (126), not least by positioning the reader within and so complicit in what has been criticised. However, there is a resounding silence about the black men absent from the farm, and the book does not broach how it is that men purportedly contented and "jolly" so readily become "the Kaffirs", insolent war-mongering savages with guns and assegais who support the British and mobilise against the Boers. And in chapters on the camps, black people are mentioned only twice in comments which totally de-individualize by reducing them to filthy hands which touch and so defile food.

Thirdly, there is a puzzling approach to the vast number of children who died in the camps. Suffering children certainly appear at a number of different points in *Should We Forget?*, for example, in being mortally wounded by British troops, dead in their coffins, dying with rotting jaws, or as an emaciated child unnervingly referred to as "it" by Mrs Neethling. However, a comparison of *Should We Forget?* with Hobhouse's *The Brunt of the War*, not to mention the detailed records of the same camps that Mrs Neethling writes about, shows the gap between the overwhelming presence of desperately sick and dying children in the camps and also in Hobhouse's account of these, but with Mrs Neethling's authorial attention being focused largely on other matters. What is puzzling about this is that a present-day reader might well suppose that an emotive work of persuasion and propaganda like Mrs Neethling's would return again and again to the children's deaths as the most savage and uncivilised British act of all. But it does not.

It is possible that the scale of deaths and that these were overwhelmingly of children was still not known in 1903. However, there is strong evidence militating against this: Johanna Brandt's *Petticoat Commando, or Boer Women in Secret Service*, for instance, insists that Boer spies were constantly in and out of the camps, as well as Boer spies in the central camp administration who smuggled up-to-date camp mortality statistics to Boer leaders, who were fully aware of the "real conditions" in them (Brandt 1913: 109, 107). It is possible, indeed likely, that Boer children from rural areas ordinarily had high death-rates in excess of those prevailing in towns, and so the scale of child deaths in the camps might have been different mainly in degree and "concentration" from the peacetime

experience. Also the published accounts rely on the specific experiences of their contributors, and different camps certainly had very different death rates. It is also possible that children were in nationalistic terms expendable, while women as childbearers were not, and thus commemoration and postmemory focused on women as the volksmoeders, the "mothers of the fatherland" (Brink 1990, Gaitskell & Unterhalter 1989, Stanley 2002, Van der Watt 1998). Certainly memory is always selective and always exists in a symbiotic relationship with forgetting. However, the emphasis in Mrs Neethling's text on remembering the iniquities of white women having to queue for rations and do their own washing, but its more muted approach to the more than 22,000 children, in effect a whole generation of Boer children, who died in the camps remains "odd" and is most likely to be the result of her "slant-wise" concern with race matters within the nationalist project that produced her book.

No fiction about it? Memory, vengeance & 'Our people'

Like the testimonios genre in general, Mrs Neethling's *Should We Forget?* uses a variety of writerly techniques, "fictive devices", to use Eakin's (1985) term. In her case, these position the reader so as to encourage, indeed constrain, their identification with the author, the cause she represents and the referential claims being made. The key device used is that the reader "travels" with Mrs Neethling, is appealed to, and indeed has "conversations" with her. Together they visit the Boer farm, meet people in the camps, and seemingly see for themselves how kindly and refined (white) people are and how happy and contented their (black) servants are. Boer people suffer and are always sinned against. There are no alternative viewpoints apart from that demolished by Mrs Neethling, and the enemy is shown to be almost universally evil. This is a morally stark world, with complete good and absolute bad lined up against each other, very unlike the muddled and worrying world of incompetence and misogyny, with its determination of men on both sides to fight whatever the human cost, that Hobhouse's *The Brunt of the War* grapples with.

A second fictive device, used in *Should We Forget?* to considerable effect, involves the provision of apparently verbatim conversations. These could not have been recorded in the detail provided, but their presence crucially implies the immediacy of the factual claims made. Brandt (1913), billed as extracts from her diaries, also contains many quoted conversations, but the effect is very different from *Should We Forget?* – by being structured around her "madcap adventures", it reads as much more like a novel and fiction than a testimony and fact. This suggests that fiction writing, or an oral tradition in which embellishments in "telling the tale" were an expected feature, was the model. It also reflects the

specific circumstances, that initially Mrs Neethling was told about these experiences, with the written versions produced later.

A third fictive element concerns the treatment of "race" matters in the book. Even at the time, its remarks about the "jolly and contented Kaffirs" must have seemed, to outsiders at least, as a contemptible fiction papering over an unacceptable level of racism, and in a situation where the large majority of black people were known to support the British invaders. The Boer inability to recognise that outsiders could genuinely find their racial assumptions and behaviours objectionable was widely recognised contemporaneously, and Mrs Neethling's inability to understand this except as "misrepresentation" is of course an example of it. Moreover, her own views about "race" are so protean that she does not see that her discussion of Muhle's murder might be found repellent.

The fourth fictive dimension is provided by the book's implicitly Biblical framing of the events dealt with, something perhaps taken-for-granted by many contemporary readers. This framework includes the Eden-like depiction of the farm and its inhabitants, the fall and the exodus, the insistence on a moral order of stark good and evil with God as a player on one side who will eventually exact vengeance from the other. It is unsurprising that Mrs Neethling should drawn on Biblical references in this way, for the Bible was certainly the main, and for many readers the only, book they would be familiar with. With hindsight, the absence of any direct comparison of the Boers with the Israelites is interesting given its ubiquity by the later 1930s. Certainly the basis for this is present, particularly in Mrs Neethling's comments about forgetting, forgiving and vengeance, and her insistence at the end of the book that Boer sufferings had brought "one people" into being.

The last few pages of *Should We Forget?* contemplate the present and the future: "It is time we laid the past aside and turned our attention to the present! The present! What shall we say of it!" (124) Present events are described in terms highly resonant for the future, not least concerning exiled men who return "to find wife and children all dead... He will not say much, but who that is a man, cannot understand how the iron will enter his soul" (124). Mrs Neethling disclaims as "too unworthy, too ignoble" any suggestion she might want "To excite hatred, to rouse indignation against the perpetrators against all this cruelty" (127), but in terms which precisely arouse such indignation. The book then ends on a rising crescendo: "we already realise... [our sufferings] have not been in vain", because this "has disciplined and morally strengthened our people" (128), with the result that "we, Afrikanders of the Republics and the Colonies from the Cape to the Zambesi, are to-day, more than we ever were before, *One People*" (128, original emphasis).

Mrs Neethling's final message, then, is that the sufferings her book has detailed occurred for a hidden purpose, which is that "we", the Afrikanders, have

become one people across the territorial separations of colonies and republics. It is no wonder that the title of her book appealed in the hawkish nationalist days of the late 1930s, for her comments about "het volk" were re-read and re-interpreted in a very different and highly racialised nationalist political context. In 1903, "Afrikanders" could include all whites whose primary allegiance was to Africa and many English-speakers also characterised themselves thus. However, in 1938 and the re-publication of Mrs Neethling's *Vergeten?* as *Mag Ons Vergeet?*, "our people" had become "het volk", been "purified" as Afrikaans-speakers only, and gained a very different meaning indeed.

Sociology Department, University of Manchester

Acknowledgements:

I am grateful to Helen Dampier for help with Afrikaans/English translations, and to Helen Dampier and two anonymous referees for this journal for helpful suggestions for revision.

Bibliography

Akenson, Donald Harman. 1992. *God's Peoples: Covenant and Land in South Africa, Israel, and Ulster.* Ithaca, New York: Cornell University Press.

Brandt, Johanna. 1913. *The Petticoat Commando, or Boer Women in Secret Service.* London: Mills & Boon.

Brandt, Johanna. 1913. *Die Kappie Kommando; of, Boervroue in geheime.* Amsterdam: Hollandsch-Afrikaansche uitgevers-maatschappij (H.A.U. M.) (also in 1915, Kaapstad: Dusseau).

Brink, Elsabe. 1990. "Man-made women: gender, class and the ideology of the *volksmoeder*", in: Walker, Cherryl (ed.) *Women and Gender in Southern Africa to 1945.* Cape Town: David Philip. 273-92.

Cauthen, Bruce. 1997."The myth of divine election and Afrikaner ethnogenesis" in Hosking, Geoffey and Schopflin, George (eds.) *Myths and Nationhood.* London: Hurst & Co. 107-31.

De la Rey, Jacoba Elizabeth. 1903. *A Woman's Wanderings and Trials During the Anglo-Boer War* London: Unwin.

Du Toit, Andre. 1983. "No Chosen People: the myth of the Calvinism origins of Afrikaner nationalism and racial ideology". *American Historical Review* 88. 920-52.

Eakin, Paul John. 1985 *Fictions in Autobiography.* Princeton: Princeton University Press.

Gaitskell, Deborah & Unterhalter, Elaine. 1989. "Mothers of the nation: a comparative analysis of nation, race and motherhood in Afrikaner nationalism and the African National Congress" in Yuval-Davies, Nirah & Anthias, Floya (eds.). *Woman-Nation-State* London: Macmillan. 58-78.

Gugelberger, Georg. (ed.) 1996. *The Real Thing: Testimonial Discourse and Latin America.* Durham, USA: Duke University Press.

Hobhouse, Emily. 1902. *The Brunt of the War and Where It Fell.* London: Methuen & Co.

Hobhouse, Emily. 1923. *Die smart van die oorlog en wie dit gely het.* Cape Town: Nasionale Pers.

Hobhouse, Emily. 1923. *Tant' Alie of the Transvaal, Her Diary 1880-1902.* London: Allen & Unwin.

Hobhouse, Emily. 1927. *War Without Glamour. Women's War Experiences Written By Themselves, 1899-1902.* Bloemfontein: Nasionale Pers Beperk.

Hofmeyr, Isabel. 1987. "Building a nation from words: Afrikaans language, literature and ethnic identity, 1902-1924" in Marks, Shula and Trapido, Stanley (eds.) *The Politics of Race, Class and Nationalism in Twentieth-Century South Africa* London: Longmans. 95-123.

Jansen, Ena. 1999. "The complex outcry of indignation in Boer women's autobiographical texts about the South African War (1899-1902)". Unpublished paper, African Studies Association of Australasia and the Pacific 22nd Annual Conference: 'New African Perspectives', St George's College, University of Western Australia, Perth, Australia, November 26-28.

Le Clus, S.L. [1920]. *Lief en leed : 'n verhaal van huis- en kamplewe gedurende die Anglo-Boere Oorlog, van 1899 tot 1902.* Bloemfontein: Nasionale Pers.

Marx, Chris. 1994. "The Ossewa Brandweg as a mass movement 1939-41". *Journal of South African Studies* 20. 195-220.

Moodie, T. 1975. *The Rise of Afrikanerdom: Power, Apartheid, and the Afrikaner Civil Religion.* Berkeley: University of California Press.

Nance, Kimberley. 2001."Disarming testimony: speakers' resistance to readers' defences in Latin American *testimonio*". *Biography* 24, 3. 570-68.

Nasson, Bill. 2000."The South African War/Anglo-Boer War 1899-1902 and political memory in South Africa" in Ashplant, Timothy ; Dawson, Graham and Roper, Michael (eds.). *The Politics of War Memory and Commemoration.* London: Routledge. 111-27.

Neethling, E. [1903]. *Should We Forget?* Holland: AF Publishing Co (Hollandsch-Afrikaansche uitgevers-maatschappij [H.A.U.M.]). Cape Town: Dusseau & Co.

Neethling, E. (as 'The widow of H.L. Neethling'). 1917. *Vergeten?* Kaapstad, South Africa: De Nationale Pers, Beperkt.

Neethling, E. 1938. *Mag Ons Vergeet?* Kaapstad, South Africa: Nasionale Pers, Beperk.

O'Meara, Dan. 1977. "The Afrikaner Broederbond 1927-1934: class vanguard of Afrikaner nationalism". *Journal of South African Studies* 3. 156-86.

O'Meara, Dan. 1983. *Volkskapitalisme: class, capital and ideology in the development of Afrikaner nationalism, 1934-1948.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rabie-van der Merwe, Hendrina. 1940. *Onthou! In die Skaduwee van die Galg.* Bloemfontein, South Africa: Nasionale Pers.

Postma, M.M. (Magdalina Margaritha). 1925. *Stemme uit die Vrouekampe.* Middelburg, South Africa: Transvaal.

Postma, M.M. (Magdalina Margaritha). 1939. *Stemme uit die Verlede.* Johannesburg & Pretoria, South Africa: Voortrekkerpers Beperk.

Raal, Sarah. 2000. *Met die Boere in die Veld.* Plumstead, South Africa: Stormberg Publishers.

Raal, Sarah. 2000. *The Lady Who Fought.* Plumstead, South Africa: Stormberg Publishers.

Stanley, Liz. 2002. "A 'secret history' of local mourning: the South African War, the Vrouemonument and state commemoration". *Society in Transition.*

Tierney-Tello, Mary Beth. 1996. *Allegories of Transgression and Transformation: Experimental Fiction by Women Writing under Dictatorship.* New York: State University of New York Press.

Van der Watt, Liese. 1998. "The comradely ideal and the Volksmoeder ideal: uncovering gender in the Voortrekker tapestry". *South African Historical Journal* 39. 91-105.

Van Heyningen, Elizabeth. 1999. "The voices of women in the South African War" *South African Historical Journal* 41. 22-43.

Van Schoor, M.C.E. 1993. *Die Nasionale Vrouemonument.* Bloemfontein, South Africa: Oorlogsmuseum van die Boerrepublieke.

Van Warmelo-Brandt, Johanna. 1905. *Het concentratie-kamp van Irene.* Amsterdam: Hollandsch-Afrikaansche uitgevers-maatschappij (H.A.U. M.).

Vincent, Louise. 1999. "The power behind the scenes: the Afrikaner nationalist women's parties, 1915-1931". *South African Historical Journal* 40. 51-73.

Riglyne vir outeurs:

Manuskripte vir T.N&A *bestaan uit die volgende onderdele:*

- U naam, adres, telefoon, faks-nommer en e-pos adres op 'n afsonderlike bladsy.
- 'n Uitdruk van die artikel (in drievoud).
- Genommerde illustrasies, indien benodig, met duidelike aanduiding van waar hulle in die teks geplaas moet word.

Aanwysings vir die artikel self:

- Bydraes kan in Afrikaans, Nederlands, Duits of Engels geskryf word.
- Gebruik die geldende spelling van hierdie tale.
- Na die titel van die artikel volg 'n samevatting van maksimaal 150 woorde. Die samevatting behoort in Afrikaans of Nederlands te wees indien die artikel in Duits of Engels geskryf is.
- Moenie afkortings gebruik nie (skryf "onder meer", nie "o.m." nie).
- Laat die eerste reël van 'n paragraaf inspring, behalwe na 'n opskrif.
- Laat langer aanhalings inspring, en onderskei hulle deur middel van witreëls van die res van die teks.
- Verwys na notas met behulp van syfers in boskrif.
- Gebruik by aanhalings dubbele aanhalingstekens (" ") behalwe by aanhalings binne aanhalings (" ' ' ").
- By aanhalings val die leesteken slegs binne die aanhalingstekens wanneer dit deel vorm van die aanhaling.
- Die publikasies waarna in die artikel verwys word, verskyn agteraan in 'n bibliografie.
- Gebruik by voorkeur die Harvard-sisteem van titelbeskrywing en verwysing:
  - Verwysings in die teks word aangedui deur die name van outeur(s), jaar van publikasie en bladsynommer(s) tussen hakies te plaas. Byvoorbeeld: (Lijphart-Bezuidenhout 1984: 40-42).
  - Titelbeskrywing in die bibliografie aan die einde van die artikel (titels in alfabetiese en kronologiese volgorde):
    Groeneboer, Kees. 1993. *Weg tot het Westen: het Nederlands voor Indië: een taalpolitieke geschiedenis.* Leiden: KITLV Uitgeverij.
    Lijphart-Bezuidenhout, Tr. 1984. Thomas François Burgers – *Toneelen. Tijdschrift voor Nederlands en Afrikaans,* 2 (1): 38-56.

Disket:

- Lewer 'n disket in met die definitiewe teks van die artikel; dit wil sê, nadat enige kritiek verwerk is.
- Skryf die naam van die gebruikte woordverwerkingspakket op die disket. T.N&A gee voorkeur aan die Richtext (RTF) formaat. Ander formate sal sover moontlik konverteer word, maar latere versies van *Microsoft Word* is weens die gevaar van virusbesmetting minder wenslik.
- Hou 'n oorspronklike kopie.

Redaksionele beleid:

Alle bydraes word anoniem op geskiktheid vir publikasie beoordeel deur ten minste twee beoordelaars, onafhanklik van die redaksie van T.N&A. Die kopiereg van artikels gepubliseer in T.N&A berus by die redaksie. Menings wat in T.N&A uitgespreek word, hoef nie noodwendig deur die redaksie gedeel te word nie.

Omslag: "Passage dangereux de la Rivière des Eléphants" *(Le Vaillant-verzameling, nr. 23. Library of Parliament, Kaapstad).*

T.J.N&A

Ena Jansen
Inleiding.
Egodokumente in/en die literatuur anno 2002 1

Dirk Van der Cruysse
Het onuitgegeven dagboek van een Parijse VOC-soldaat (1644-1651) 9

Marijke Barend
'Want de egaliteit maalt die schepsels in het hoofd'. Egodocumenten, vrouwen en verre reizen 27

H. Duits
'De groote waterheldt': een eerste verkenning van Geeraardt Brandts biografie Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter (1687). 47

Siegfried Huigen
Vermakelijke verhalen van een natuurlijke natuur-onderzoeker. De literaire vormgeving van de reisverslagen van François le Vaillant 66

Margaretha H. Schenkeveld
Omgaan met dagboeken. Over de receptie van de dagboeken van Willem de Clercq en H.-F. Amiel 84

Liz Stanley
Women's South African War testimonies: remembering, forgetting and forgiving in Should We Forget? 95